

ԱՐՁԱԳԱՆՔ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԳՈՒՐՍ Է ԳԱԼԻՍ ԿԻՐՍԿԷ ՕՐԵՐԸ

Տարեկան բաժանորդագրինն է հինգ ռուբլի: Բաժանորդագրող թիւնն ընդունվում է «ԱՐՁԱԳԱՆՔ»-ի խմբագրատանը և Կենտրոնական Գրախճառանոցում: Ստարաքաղաքացիք դիմում են՝ Тифлис. Редакция „Арцаганк“.

Առանձին համարները 10 Կ.

Յայտարարութիւնների ըստ էն 2 Կ.

«ԱՐՁԱԳԱՆՔ»-ԻՆ

կարելի է ստորագրուել և 6 ամսով, ներկայ յուլիսի 1-ից մինչև յունվարի 1-ը 1884 թ. 6 ամսուայ բաժանորդագրինն է 3 ռուբլի:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայոց եկեղեցական թէմերը և վիճակները:—Ազգային ժողով թիւրքիոյ Հայոց և կաթողիկոսական խնդիր:—Ներքին Տեսութիւն: «Կաթողիկոսի ընտրութիւն»: Նամակ Սանահնեց: Յովսէփ Փոնդոյեանց:—ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Քաղաքական լուրեր:—ՖելիքսՕն: Ուրուական: Օջինբաղութիւն:—ՋԱՆԱՋԱՆ ԼՈՒՐԵՐ:—ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԹԵՄԵՐԸ ԵՒ ՎԻՃԱԿՆԵՐԸ:

III

Բացի Ռուսաստանի վեց վիճակներից՝ Ս. Էջմիածնի իրաւասութեան տակ է նաև Պարսկաստանի Հայոց առաջնորդը: Վերջինս հովում է ոչ միայն ամբողջ Պարսկաստանի Հայոց, որոց թիւը հասնում է մօտ 26 հազարի, այլ և Հնդկաստանի և Ովկիանոսի կղզիների վերայ եղած Հայերին:

Այսօր Պարսկաստանի Հայք երկու տեսակ ժողովուրդ են ներկայացնում, մէկը շինական—երկրագործ, որ չքանայելով իւր աշխատասիրութեանը և երկրի առատ արտադրութեանը, դարձեալ չքաւոր է, օգնութեան կարօտ և զարգացման ստորին աստիճանի վերայ: Միւսը, որ հա-

մեմատաբար շատ սակաւաթիւ է, բնակում է քաղաքներում և նմանապէս ոչ շատ հարուստ է ոչ էլ կրթութեամբ, բայց ներկայումս փոքր ի շատէ ձգտում է դէպի ուսումը: Պարսկաստանի Հայերի առաջնորդին այդ երկրում շատ գործ կայ շինելու: Նախ և առաջ նա անձնական—բարեկամական կապ պիտի հաստատէ Շահի պալատի հետ, պարսից ղեկավարների և նախարարների հետ ու հարկ եղած տեղը նոցա օգնութեան և պաշտպանութեանը դիմէ: Այդպէսով նա ոչ միայն մահմեդական մոլեռանդութեան առաջը կառնէ իւր հօտի վերաբերութեամբ, այլ և հեշտութեամբ կ'ուղղէ նոցա հովանաւորութիւնը յօգուտ իւր ազգի եկեղեցական և հասարակական հիմնարկութեանց: Միևնոյն ժամանակ առաջնորդը պիտի գրաւէ Պարսից դրանը գտնուող օտարազգի-ևրդացի դեսպանների սէրը և համակրութիւնը, որոնց ձեռքով շատ անգամ դիւրութեամբ յառաջ կը տանէ նա իւր ձգտումները: Համաձայն երկրի սովորութեան, առաջնորդը պէտք է միջամտէ ու բարեխօս հանդիսանայ ոչ միայն Հայոց վերայ դրած հարկերի և տէրութեան պահանջների խնդրում, այլ և ուղղակի կամ կողմնակի պիտի ազդէ Հայոց քրէական, կալուածական և սուլտանական վեճերում ու միշտ պաշտպանէ իւր ժողովրդի անհատական շահերը: Առաջնորդը ջարուհակ պիտի այցելէ իւր հօտը, որ ցրուած է Իսպահանից սկսած մինչև Սալմաստ և Ուրմիայ, Բէշտից սկսած մինչև Բէնդէր—Բուշիր: Նա ոչ միայն պիտի մխիթարէ իւր դարևոր նեղութեանց դիմացած հօտը, այլ և հոգ տանէ նոցա բարոյական և մտաւոր զարգացմանը ու նիւթական ապահովութեանը: Վերջապէս Պարսկաստանի Հայոց առաջնորդը կաթողիկ և բողոքական քարոյցիչների ջանքերը պիտի ոչնչացնէ իւր հօտի վերաբերութեամբ և նոցա հետ անդադար պիտի մրցէ ու մաքառէ, մանաւանդ որ դիմացի ոյժը ներկայ ժամանակներում շատ նշանուոր է Պարսկաստանում:

Ահա մինչ այդ տեսակ հազար ու մի գործեր կան կատարելու այդ երկրի Հայ հովուապետի համար, սակաւ-

նում է վրան նաև մի այլ և աւելի ծանր պարտաւորութիւն՝ հովուել հեռուից Հնդկաստանի հայոց մնացորդներին: Յայտնի է, որ դեռ 80—100 տարի առաջ Հայ գաղթականաց թիւը Հնդկաստանում հասնում էր մօտ 10 հազար հոգու: Բայց ահա հաստատուեցաւ այդ երկրում անգլիական տիրապետութիւնը, հայքը իրանց բարձր դիրքից ու հարստութիւնից ընկան և եւրոպացւոց բարոյական մաքաւմանն էլ չը դիմանալով, արագ արագ ընթացան դէպի ազգայնապէս մեռնելու և անհետանալու դրութեանը: Շատ աննախանձելի է այսօր Հնդկաստանի հայոց կացութիւնը: Բացի Աղաբէկների, Աբգարների և երեք չորս ուրիշ առևտրական տանց, այնտեղ այլ ևս չեն երևում հայ խոշոր վաճառականներ: Միլիոններ վաստակող Ջուղայեցւոց որդիքը այժմ պատուապարուել են Բրիտանացւոց գործատներում գրագիրների և գործակատարների պաշտօնը վարելով: Նոքա ցրուած են Հնդկաստանի գաւառներում, Բիրմանիայ, Չինաստան և Ժապոնիայ, Սիամ ու Անամ, Բոռնէոյ և Սումատրա ու ամէն տեղ անգլիացւոց հաւատարիմ վարձկան ծառայք են հանդիսանում: Նոքա մոռացել կամ մոռանում են իրանց լեզուն, իրանց նախնի աւանդութիւնները ու միանգամայն կերպարանափոխվում են Բրիտ ազգութեան: Միմեանցից անջատուած, ցրուած հեռաւոր տարածութեանց վերայ, անձանօթ մինչև անգամ միմեանց անուան հետ, այստեղի հայք այսօր անխտիր խնամանում են տեղւոյս անգլիացւոց կամ հոլլանդացւոց հետ. ստակվում են նոցա եկեղեցիներում, մկրտում են իրանց որդւոցը նոցա ծիսով և կրթում են իրանց մանուկներին նոցա դպրոցներում: Բօմբէյի և Ագրաի մեծածախս հայ եկեղեցիքը կանգնած են այսօր փակ դռներով և իբրև անխօս լիշատակ հայոց անցած ճոխութեան ու ոչ ոք կայ, որ գոնէ ծախէր այդ շինութիւնները յօգուտ Եջմիածնայ գանձանակի:

Սակայն չը մոռանանք, որ այդ առաջուայ փառքից և շուքից զրկուած ու այսօր զորմանալի ցաքուցրիւ եղած հայ մնացորդները սերունդ են այն գաղթական հայկազանց, որոնք, օտարութեան մէջ կնքելով իրանց մահկանացուն, կտակում էին «գոնէ հասնել իրանց սիրտը և զմուսած տանել, թաղել մայրենի աշխարհում»:

Ի տէր հանգուցեալ Գէորգ IV կաթողիկոսի օրով ուղարկած նուիրակ—առաջնորդ եպիսկոպոսի այցելութիւնը անցեալ տարիներում լաւապէս ցոյց տուեց, թէ որքան բարիք կարելի է սպասել, եթէ Հնդկաստանի և ընդհանրապէս հարաւ—արեւելեան Ասիոյ ցրուած հայերի համար յատկապէս նշանակուած լինէր մի արթուն և զարգացած եպիսկոպոս, անկախ Պարսկաստանի առաջնորդութիւնից: Այդ հովուապետը պիտի ի մօտոյ հոգ տանէր այնտեղի եկեղեցական կալուածներին, բազմաթիւ և մեծագումար կտակներին, վերջ տար տգէտ քահանայից յարուցած շփոթներին և հովուէր ու կրթէր իւր կորստեան մերձ հօտը մեր եկեղեցւոյ հոգւով:

Այս նպատակին անկարելի է հասնել, քանի որ յիշեալ հեռաւոր հայերի հոգւոյ տեսչութիւնը Պարսկաստանի առաջնորդի ձեռքին է: Ուստի շուտափոյթ օգնութեան միայնակ միջոցն է հաստատել Հնդկաստանում անկախ առաջնորդութիւն, որ անորոգրուած լինէր միմիայն Ս. Եջմիածնայ գահի իրաւասութեանը:

Ոչ նուազ ուշադրութեան արժանի են և արթուն հովուապետի օգնութեան կարօտ նաև Եւրոպայի մէջ գտնուող հայերը: Այսօր չը կայ նշանաւոր առևտրական կամ համալսարանական քաղաք, ուր չը լինի հայ վաճառական կամ ուսանող: Ահա Լօնդոնում, Մանչեստերում և Լիվերպուլում առևտրական տներ ունին բացած Հնդկաստանցի, Կովկասցի և Տաճկաստանցի հայերը, որոնցից շատերը բնակվում են այնտեղ իրանց գերդաստաններով և կրթում իրանց որդւոցը անգլիական ուսումնարաններում: Նոքա ունին իրանց հայ քահանան (վարդապետ), որ այս ու այն քաղաքը երթևեկելով մխիթարում է իւր հօտը: Փարիզում գտնվում են մօտ 60 ի չափ հայ ուսանողներ և քանի մի հայ վաճառականներ, իսկ ճանապարհորդ այցելուք տասնեակներով անպակաս են ամբողջ տարին: Բաւականին հայ վաճառականներ ու գործակատարներ բնակվում են նաև Մարսէլլ, ինչպէս և Փրանսիայի քանի մի ուրիշ քաղաքներում: Մեր երիտասարդները շարունակ ձգտում էին դէպի Գերմանիայի և Ջուլիցերիայի բարձրագոյն դպրոցները: Մեր ճանապարհորդները անպակաս են Իտալիայում: Իսկ գալով Աւստրո—Հունգարիային մենք պատահում ենք այստեղ, բացի նոր եկաւոր հայերին, Անեցւոց մի մեծ հատուածի, որի մի մասը արդէն անվերադառնալի կերպիւ լուծուել է օտար տարրի մէջ, իսկ միւս մասը հոգւոյ հովիւների պակասութեան պատճառաւ նոյն ճանապարհովն է ընթանում: Այսօր Աւստրո—Հունգարիայի հայոց թիւը հասնում է մօտ 15,000, որոնցից Գալիցիա և Բուկովինա նահանգներում մօտ 4,000 են, Հունգարիոյ մէջ մօտ 7,000, Աւստրիական Լեհաստանում մօտ 3,000 հոգի և մօտ 1,000 ցրուած տէրութեան միւս մասերում: Գոքա մեծ մասը հարուստ և գիւղատէր անձինք են, որոնք բնակվում են իրանց կալուածներում և տօն օրեր այցելում քաղաքը եկեղեցի գնալու համար: Այդ հայերի մօտ $\frac{5}{6}$ մասը հայ կաթողիկէ են, ունին իրանց հայ—կաթողիկէ արքեպիսկոպոսը, կարելոյն չափ հաստատ են մնացել հայ ծէսերին, ժամերգութիւնը հայերէն է, քարոզը նմանապէս. ժողովուրդը պատարագի ժամանակ դպիրների հետ խմբովին երգում է, բայց միևնոյն ժամանակ առաջը դրած ունէ հունգարերէն կամ լեհերէն աղօթագիրքը: Քահանայքը հռովմէականաց նման կուսակրօն չեն, բայց մեծամասնութեամբ տգէտ են:

եկեղեցիքը հտրուտ են և նշանաւոր եկամուտներ ունին: Հայ Կուսանոցներ կան, ուր մայրապետները տեղեակ են հայերէնին: Ժողովրդի մեծամասնութիւնը խօսում է հայերէն թէեւ արաւաղեալ բարբառով: Ամենից շատ թուլացած են հայութիւնից Լեհաստանում և աւելի հաստատ են մնացած Հունգարիայում: Բայց պէտք է իմօտի ծանօթ լինել այս տէրութեան հայերի կացութեան հետ, որ հասկացութե ինչպէս նեղութիւններ են կրում նոքա հռովմէական կաթոլիկ կղերի կողմից: Վերջիններս տակաւին շարունակում են իրանց դարեւոր հալածանքները և ներկայումս մի առանձին ճիգ են թափում վերացնել հայ և հռովմէական կաթոլիկաց ծիսական տարբերութիւնները ու վերջնական կերպիւ միացնել մեր ազգայնոց Հռովմէ հետ: Այս ձգտումներին զարմանալի կերպիւ դիմադրում է տակաւին հայ—կաթոլիկ կղերը, որ օրէցօր թուլանալով վերայ է: Նրբ անցեալ տարի վախճանեց լիշեալ տէրութեան հայ—կաթոլիկ առաջնորդ արքեպիսկոպոս (մետրոպոլիտ) Քոմաշկա Գրիգորը, Հռովմէ շատ աշխատեց նորա աթոռը յանձնել հռովմէական արքեպիսկոպոսին, բայց ժողովրդի դիմադրութեամբ այդ չը յաջողեց:

Ընտրուեցաւ այդ պաշտօնին հայ—կաթոլիկ Իսակովիչ արքեպիսկոպոսը, որ Քոմաշկա Գրիգոր արհիի չափ ոյժ չունեցաւ պատերազմելու պապի հետ: Եւ ահա, եթէ հաւատ ընծայենք Աւստրիական թերթերին, անցեալ մալիս ամսին Գալիցիայի մեր ազգայինքը վերջնական կերպիւ ընդունել են հռովմէական կաթոլիկութիւնը, յանձնելով իւր եկեղեցիքը և ազգային լեզուով ծիսակատարութիւնը նոցա իրաւասութեանը: Պրաթայի Politik լրագիրը այս անցքի բացատրութիւնը վերաբերում է հայ կղերի սակաւութեանը և թուլութեանը: Լրագրի ասելով բազմաթիւ ծուխերը երկար միջոցներով մնացել էին առանց քահանայի: Հիմալ հերթը պիտի գայ Բուկովինայի և Հունգարիայի ու Լեհաստանի հայերին: Եւ եթէ իրաց այս դրութիւնը շարունակուի, Իսակովիչ ծերունի արքեպիսկոպոսը վերջին հայ առաջնորդը կ'լինի ու այնուհետեւ Աւստրո—Հունգարիայի հայք յաւիտենական կը կորցնեն իրանց ազգութիւնը: Այն ինչ այդ հայքը արժանի են մեր ամեն կերպ համակրանաց: Նոքա, ինչպէս և դրացի Բուկովինայի հայկազունքը, վերջին 10—15 տարուայ մէջ արտասուլախաւն դիմաւորում էին և հայրենական կարօտ սրտով համբուրում էին աջը իրանց այցելութիւն եկած Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեանի (այժմեան Կ. Պօլսոյ պատրիարք), Մելքիսեդէկ վարդապետ Մուրատեանի (Զմիւռնիոյ արքեպիսկոպոս) և Խորէն եպիսկոպոս Նարբէյի: Նոքա Պօլսոյ հայ թերթերում անգաղար օգնութիւն էին աղերսում Կ. Պօլսոյ պատրիարքից և միշտ ստանում էին հետագայ պատասխանը: Հարկ է, ասում էին Պօլսից, հայ առաքեալներ ուղարկել այդ հեռաւոր ու անջատեալ ազգայնոց մէջ հայութեան գաղափար քարոզել ու տարածել: Մեր ազգային իշխանութեան վրայ անհրաժեշտ հարկ է դրած

« այդ առաքելութիւնը կատարելու և Պօլսոյ Պատրիարքարանն էլ կուզէ առ այդ ձեռնարկել: Բայց Պատրիարքարանը իր այդ մասին անկարողութիւնն զգալով « Եջմիածնայ Վեհափառ Կաթողիկոսին պիտի թախանձէ, որ ինչպէս ամեն հեռաւոր տեղեր, նոյնպէս Հունգարիոյ և Գերմանիոյ և այլ օտար երկիրներում մէջ գրաւած հայաբնակ քաղաքներն մէկ մէկ բանիբուն և գործունեայ հայ առաջնորդ եկեղեցականներ զրկէ, զանոնք քարոզելով և լուսաւորելով Լուսաւորչական եկեղեցւոյ Մայր Աթոռոյ հետ վերստին կապելու և յարաբերութեան մէջ դնելու համար» (Տես տեղեկ. Հայոց գաղթականութեան Ա. Ալթունեանի. Փօքշան. 1877):

Գալով, վերջապէս, Բալկանեան թերակղզւոյ վերայ բնակուող հայոց, որոնք այժմ Օսմանեան տիրապետութիւնից դուրս են, պէտք է ասել, որ նոցա դրութիւնը ևս շատ միջիթարական չէ, դարձեալ արթուն հովուապետի բացակայութեան պատճառաւ: Այսօր Ռումելիայի միմիայն Վարնա և Բուսադի քաղաքներում մօտ 2500 հոգի հայ կայ: Բուկովինայի մէջ մօտ 20,000 հայ: Ընդամենը ուրեմն մօտ 22,500 հոգի, որոնք, փոքրիկ բացառութեամբ բոլորն էլ պատկանում են լուսաւորչական եկեղեցւոյն և Կ. Պօլսոյ Պատրիարքարանի իրաւասութեան ներքոյ են: Բայց այն ինչ որ կրում են հայ—կաթոլիկները Աւստրո—Հունգարիայում հռովմէական կղերի ձեռքից, նոյնը քաշում են այստեղի հայք Օրթոդոքս հոգևորականութիւնից, որ երկրիս վերջին քաղաքական յաջողութեանց ազգեցութեան տակ ձգտում է կլանել ամենայն իրան չպատկանող տարր: Որքան Կ. Պօլսոյ լրագրութիւնից յայտնի է, այնտեղի Պատրիարքարանը անձեռնհաս է այդ վտանգի առաջը առնելու:

Ուրեմն կը մնայ, որ Տաճկաստանից դուրս և բոլոր Եւրոպայի մէջ ցրուած հայոց համար մի բանիբուն և հմուտ եւրոպական լեզուաց առաջնորդ եպիսկոպոս նշանակուի, անկախ Կ. Պօլսոյ Պատրիարքարանի իրաւասութիւնից և ուղղակի ստորագրեալ Ս. Եջմիածնայ կաթողիկոսին:

Ա. Զ. Գ. Ա. Յ. Ի. Ն. Ժ. Ո. Ղ. Ո. Վ.

Թ. Ռ. Ի. Բ. Ի. Ո. Յ. Հ. Ա. Յ. Ո. Յ.

Ե. Ի.

Կ. Ա. Թ. Ո. Ղ. Ի. Կ. Ո. Ս. Ա. Ս. Ի. Ն. Գ. Ի. Ի.

Ա.

Կ. Պօլսոյ, 25 յունիս.

Ճիշտ այն միջոցին յորում Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը կը սկսի գովելի գործունէութիւն մը ցոյց տալ և նոր տարբերով զօրացեալ իւր բարձր կոչման առաւել արժանաւոր դիրք մը կը բռնէ, Տփղիսի հայ

լրագրութեան մէջ մերթ ընդ մերթ կ'երևին յօդուածներ այդ Ազգ. ժողովոյ գէմ ուղղեալ, որուն ոմն ինչ ինչ բացորոշ իրաւունքները կը ժխտէ և այլ ոմն ինչ ինչ թերութիւններն անոր երեսը կը զարնէ: Այս տեսակ հրատարակութեանց գլխաւոր առիթն եղած է ամենայն Հայոց Հայրապետութեան խնդիրն, որ Կ. Պօլսէն մինչև ի Հնդկաստան և Ուտէացոյ աշխարհէն մինչև Տփղիս այնչափ հիմնաւոր և անհիմն տեսութեանց ու խորհրդածութեանց նիւթ մատակարարեց վերջին ժամանակներս: Այդ ծանրակշիռ խնդրոյ նկատմամբ մեր Ազգ. ժողովոյ գէմ գրողներ կ'ըսեն թէ կաթողիկոսական յառաջիկայ ընտրութիւնը Կ. Պօլսոյ Հայոց Ազգ. ժողովը չպէտքէ կատարէ, այլ թէ Հարկ է որ Թուրքիոյ մէն մի վիճակներէն երկերկու պատգամաւորք մասնակցին այդ ընտրութեան, և հետեւեալ, Կ. Պօլսէն ալ, իբրև մէկ վիճակ, երկու պատուիրակ միայն անուանէ երկու քուէով, մինչդեռ այժմ իրացուցած է բոլոր Թուրքահայաստակ Հայոց քուէները:

Արդ, նկատելով որ, մի կողմէ, Կ. Պօլսոյ Երեսփոխանական ժողովը մեր ազգային մէկ գլխաւոր հիմնարկութիւն (institution) է, որ մեծ կարեւորութիւն ունի մեզ համար, և միւս կողմէ, տեսնելով թէ կաթողիկոսական խնդրոյն առթիւ Երեսփոխանական ժողովոյ մասնակցութեան հարցն հետ այսօրիկ ալ կրնայ յուզուիլ, ի դէպ կը համարիմ այս մասին քսնի մը դիտողութիւններ ընել, որոց նպատակը պիտի լինի խնդրոյն իսկական վիճակը պարզել ձեր առջև, զի ապահով եմ թէ մեր Ազգ. ժողովոյ գէմ գրուած բաներուն շատը թերի ծանօթութեան արդիւնք է: Ոմանց քով տեղեկութեան այս բացակայութիւն այնչափ յայտնի է որ կամովին կը շփոթեն մեր Երեսփոխանական ժողովը մեր Քաղաքական ժողովոյն հետ, մինչդեռ իրարմէ բոլորովին տարբեր մարմիններ են անոնք:

Անոնք որ այսպէս մեր Երեսփոխանական ժողովոյ իրաւունքը կը ժխտեն կաթողիկոսական ընտրութիւնը կատարելու մասին, կ'առարկեն թէ այդ ժողով համայն Թուրքիոյ Հայոց ներկայացուցիչը լինելու բնութիւնը չունի, որովհետեւ, կ'ըսեն, միայն Կ. Պօլսէն 80 (ութսուն) երեսփոխանք կ'ընտրուին, մինչդեռ գաւառներէն առ առաւելն 40 (քառասուն) երեսփոխանք կը նշանակուին, ապա ուրեմն, ժողովն իսկապէս Կ. Պօլսոյ Հայոց ժողով մ'է, և ոչ համայն Թուրքիոյ Հայոց:

Աստ երկու խնդիրներ կան, մին օրինաւորութեան (légalité), միւսն արդարութեան (équité): Առաջնոյն նկատմամբ, տարակոյս չկայ թէ մեր Երեսփոխանական ժողովը 23 տարիէ հետէ օրինաւորապէս ներկայացուցիչ մարմինն է բոլոր Թուրքիոյ Հայոց: Դրութիւն մը կամ օրէնք մը օրինաւոր լինելու համար պէտք է հաստատուած լինի տիրող իշխանութենէն և ժողովրդէն ընդունուած կամ վաւերացուցուած: Արդ, աւասիկ ամբողջ սերունդէ մը ի վեր այս երկրի տիրող իշխանութիւնը

ճանչած է մեր Ազգ. Երեսփ. ժողովն, և Թուրքիոյ ամեն կողմը բնակեալ Հայք նոյնչափ ժամանակէ վեր անգանգատ և անկասկած կը նկատեն և կ'ընդունեն զայն իբրև իրենց ներկայացուցիչ կեդրոնական ժողովն: Եւ որ աւելին է, լոկ ներկայ Սահմանադրութեան հաստատումէն ի վեր չէ որ կառավարութիւն և ժողովուրդ կը ճանչեն մեր Ազգ. Երեսփ. ժողովն իբրև ներկայացուցիչ մարմին համայն Թուրքիոյ Հայոց: Սահմանադրութիւնը չէ բերած մեզ բան մը, որոյ գէթ սկզբունքը կամ հիմնական ձևն արդէն ի կիրառութեան չ'լինէր մեր մէջ: 1860 էն առաջ, ունեցած ենք ազգային ընդհանուր ժողովներ. Կ. Պօլսոյ Հայոցմէն կազմեալ, որք յանուն բոլոր Թուրքիոյ Հայոց ընտրութիւններ կը կատարէին և մեծ խնդիրներ կ'որոշէին: Սպա ուրեմն մեր առջև ունինք երկար ժամանակէ հետէ փոխադարձ հաւանութեամբ ընդունուած իրաց վիճակ մը. Թուրք կառավարութիւն և Հայ ժողովուրդն հաւասարապէս կը ճանչեն թէ այս Ազգ. Երեսփ. ժողով ներկայացուցիչն է բոլոր Թուրքահայաստակ Հայոց: Ժխտել զայս, և իբր թէ գաւառաբնակ Հայոց իրաւունքը պաշտպանելու մտօք, առարկութիւն հանել մեր Ազգ. ժողովոյ մէկ բացորոշ իրաւունքին գէմ, կը նշանակէ քան զարքայն առաւել արքայասէր լինել (Plus royaliste que le roi.) զի ճիշտ գաւառաբնակ Հայերն ալ երկար ժամանակէ հետէ հաւանած են իրաց այս դրութեան, որ ունի իւր արդարացուցիչ պատճառներ և իւր պատմական բացատրութիւններ:

Եւ յիշաւի, այն առարկութեան գալով թէ, թէպէտ Կ. Պօլսոյ Ազգ. ժողովն օրինապէս ներկայացուցիչն է բոլոր Թուրքահայաստակ Հայոց՝ բայց այդ դրութիւն անարգար, անիրաւ է, կըսենք թէ՝ Կ. Պօլսոյ Հայոց բոլոր գաւառաբնակ Հայոցմէ առաւել երեսփոխան ունենալու պարագայն բաւ չէ՝ զրկել մեր Ազգ. ժողովն իւր բուն երեսփոխանական կամ ներկայացուցչական (représentatif) հանգամանքէն: Գաւառաբնակ Հայոց Կ. Պօլսոյ Ազգ. ժողովոյն մէջ անդամ ունենալու իրաւունքը կրկնապէս սեղմեալ է, մին ընտրութեան եղանակին կողմէ, միւսը թուոյ կողմէ: Մինչդեռ Կ. Պօլսոյ երեսփոխանք ուղղակի կ'ընտրուին մայրաքաղաքիս թաղերէն, այսինքն սահմանադրական իրաւունք վայելող թաղեցոյց քուէներուն մեծամասնութեամբ կը նշանակուին, գաւառներէն ընտրուած երեսփոխանք կրկնակի դրութեամբ մը (à deux degrés կը նշանակուին, որովհետեւ կ'ընտրուին այն գաւառական երեսփոխանական ժողովներէ, որոցմէ ամեն գաւառ ունի արդէն, բայց թէ ինչ նպատակաւ հաստատուած են այս սեղմումներ, բաւական բացորոշ է:

Պէտք է նկատել թէ ամեն երկրի մէջ մայրաքաղաքաց ժողովուրդն առաւել ընդունակ է սահմանադրական իրաւունքներն ի գործ դնելու քան թէ գաւառաց ժողովուրդը: Մեր ժողովուրդը հարկաւ եւրոպական ժողովրդոց չափ կը թուած չէ բայց կը տեսնենք թէ ա-

մեն եւրոպական երկիր առաւել կամ նուազ խտիր դը-
րած է մի կողմէ մալրաքաղաքաց և մեծ քաղաքաց և
միւս կողմէ գաւառաց Երեսփոխաններուն թուոյն և
ընտրութեան կերպին մէջ: ԱպաՀով եմ թէ ձեր ըն-
թերցողներէն ամեն անոնք որ տեղեակ են եւրոպական
սահմանադրութեանց պատմութեան, շուտով իրաւունք
պիտի տան ինձ: Բայց օրինակ մը կրնայ իդէպ գալ:
Մօտերս Անգլիոյ մէջ տօնեցին Պ. ձօն Պրայդ երեւելի
ազատական քաղաքագէտ — երեսփոխանին ու նախ-
կին նախարարին Հանրային ծառայութեանց իստուն ա-
մեակն: Այդ առթիւ գումարուած ահագին միդինկի մը
մէջ, յորում 20—25 Հազար ժողովուրդ ներկայ էր, Ան-
գլիոյ առեւտրական գործոց նախարար Պ. Չէմպլըրէյն ա-
տենաբանութիւն մը ընելով, խօսեցաւ անհաւասարու-
թեան ինչ ինչ աչքի զարնող պարագայից վրայ, զորս կը
ներկայէ անգլիական սահմանադրութիւնն, որ ինչպէս դի-
տէք, եւրոպական սահմանադրութեանց մէջ ամենէն ա-
ւելի յաջողութիւն գտածն է. Պ. Չէմպլըրէյն դիտել տուաւ
թէ 1858-ին խորհրդարանական վերջին բարենորոգումէն
առաջ, Անգլիոյ չափաՀաս արուեստներն վեցէն մէկը միայն
որեւէ քուէ տալու իրաւունքը կը վայելէր, իսկ այժմ ու-
թէն երեքը միայն կը վայելէ այդ իրաւունքը: Այս անի-
րաւութիւն առաւելապէս կը գործադրուի գաւառաց
(Counties) նկատմամբ: Այժմ, Անգլիոյ քաղաքաց մէջ
(boroughs) 15 միլիոն ժողովուրդէն 1,850,000 Հոգիք
ընտրող են, իսկ գաւառաց մէջ, 20 միլիոն ժողովուր-
դէն միայն 1,200,000 անձինք քուէ ունին. այսինքն՝
քաղաքաց մէջ Համեմատութիւն է մէկ առ ութ, իսկ
գաւառաց մէջ մէկ առ տասն և եօթն: Բաց իսմանէ,
կան ոմբողջ գաւառական քաղաքներ և մեծ քաղաքաց
ընդարձակ արուարձաններ, որք ամենեւին չեն վայելեր
ընտրական իրաւունք: Աշխարհագրական պարզ դիպուա-
ծաւ մը զրկուած են այն իրաւունքներէ, զորս
իրենց նմաները կը վայելեն: Մարդ մը կապրի Պիրմինկէ-
մի մէջ 8 անգլ. ոսկի վարձ ունեցող տան մը մէջ: Այս-
պիսի տան մը մէջ նստող այլն իրաւունք ունի քուէ
տալու. Բայց կամ իւր գործատեղոյն մօտ լինելու Հա-
մար, և կամ որովհետեւ այդ տան մէջ նորոգութիւն կա-
տարել կ'ուզուի, մարդն իւր բնակութիւնը կը փոխէ, և
կ'անցնի երկաթուղուց գծէն անդին, որ զ Պիրմինկէմ կը
գատէ Աստօնէն: Աստ չկրնար քուէ տալ: Նոյն մարդն
է, նոյն Հանգամանաց մէջ, այլ ոչ ևս կը վայելէ նոյն
իրաւունքը: Մարդ մը մեծ ընտանիք մը ունի գաւա-
ռի մը մէջ, և կը բնակի տան մը մէջ, որ իւր մեծութեամբ
քուէ տալու իրաւունքը կը շնորհէ բնակողին: Բայց մար-
դին իւր գաւառները կը կարգէ, և իւր կնոջ Հետ մե-
նակ մնալով, խնայութեան Համար աւելի փոքր տուն մը
կը վարձէ: Բայց աստ սահմանադրութիւնը կը միջամտէ
և իւր խնայողութեան Համար մարդը կը պատժէ՝ ըն-
տրական իրաւունքէ զրկելով զնա: Աւելին ալ կայ սա-
կայն: Անգլիայի ընտրողաց քուէներն հաւասար արժէք

չունին: 1858-ին, ընտրողաց միայն մէկ վեցերորդին քուէ-
ներով երեսփոխանաց ժողովոյն անդամօց կէսը կընտրու-
էր. այժմ ևս, ընտրողաց մէկ Հինգերորդը նոյն բացա-
ռիկ արտօնութիւնը կը վայելէ: Գաւառացի 6,000,000
ընտրողներ 136 երեսփոխան կ'ընտրեն, մինչդեռ քաղա-
քացի նոյնաթիւ ընտրողք 290 երեսփոխան կընտրեն:
Քաղաքներն ալ իրարու նկատմամբ նմանօրինակ
անհաւասար դիրքի մը մէջ են: Վերջին ժամանակներս
զարգացած ու ընդարձակուած քաղաքներ կան, որք Հին
ատենէ մնացած փոքրիկ քաղաքներու հաւասար քուէ
կուտան կամ աւելի պակաս: Պերմինկէմ քաղաքն ունի այժմ
400,000 բնակիչ, իսկ դրացին Ուարուիք քաղաքն ունի
12,000 բնակիչ միայն: Պիրմինկէմ այնչափ շուտով կ'ա-
ճի, որ երկու տարին անգամ մը Ուարուիք մը կը յաւե-
լու իւր բնակչաց թուոյն վերայ: Բայց մինչդեռ Ուա-
րուիք երկու երեսփոխան կ'ընտրէ, Պիրմինկէմ երեք
երեսփոխան միայն կընտրէ, այն ալ շնորհիւ խորհրդ-
դարանական բարենորոգմանց, որք մերթ ընդ մերթ
կուգան Հարթել այս սահմանադրական անհաւասարու-
թիւններն, որք շատ առաւել գալթակղական էին 50
տարի առաջ, խորհրդարանական առաջին բարենորո-
գումը դեռ չկատարուած:

Արդ երբ մեզմէ անհունապէս աւելի զարգացած
և աւելի մեծ դիւրութիւններ վայելող ազգի մը մէջ
սահմանադրական գրութիւն այնչափ հեռի է մատեմա-
դիկական հաւասարութեան ու ճշգրութեան մը հաս-
նելէ, միթէ ներելի է գաղափարական տւելի մեծ կա-
տարելութիւն մը սպասել մեր Սահմանադրութենէն:
Նոյն պատճառներ, որք քաղաքակրթեալ մեծ երկիրնե-
րու մէջ ծնունդ կուտան այս սահմանադրական անհա-
ւասարութեանց, մեծագոյն զօրութեամբ կիրաւութիւն
ունին մեր մէջ: Մեր գաւառացւոց մի մասը դեռ այն-
չափ անընտել է սահմանադրական գրութեան, որ Կ.
Պօլսոյ Ազգ. ժողովոյն Համար երեսփոխան ընտրելը մի
կողմ թողունք, տակաւին չեն կրցած կազմել իրենց
գաւառական Երեսփոխանական ժողովներ, որք պաշտօն
ունին իրենց գաւառական առտնին գործերը մատակա-
րարել: Բաց աստի, քանի որ մեր Սահմանադրութիւն
արդիւնք է գլխաւորապէս Կ. Պօլսոյ գործունէութեան,
արդարութիւն և խոհեմութիւնը կը պահանջեն որ Կ.
Պօլիս մեծագոյն բաժինն ունենայ անոր մէջ: Բայց եթէ
կը կարծուի թէ, ոմանց տեսական փիլիսոփայից առա-
ջարկածին պէս, գաւառացւոց 80 իսկ Կ. Պօլսեցւոց 40
երեսփոխան միայն սահմանելով, գաւառական տարրը
կը զօրանայ Ազգ. ժողովոյ մէջ, սխալ ըմբռնումի մը
արդիւնք է այս: Այդպէս կը լինէր եթէ գաւառացիք
կարող լինէին իրենց մէջէն մարդիկ ընտրելով Կ. Պօլիս
զրկել իբրեւ երեսփոխան, և աստ անոնց ապրուստն
Հոգալ: Բայց Հիմա, որովհետեւ երեսփոխանք նիւթական
վարձատրութիւն չեն ստանար, գաւառացիք ըստ մեծի
մասին կ'ընտրեն Կ. Պօլսեցի կամ Կ. Պօլսեցւոյ Հետ

ձուլուած գաւառացի երեսփոխաններ: Մեր մեծապէս գոհ կը լինէինք թէ Ա.գգ. ժողովոյ մէջ անխափան ներկայ գրտնուէին 40 գաւառացի երեսփոխանք: Մեր գաւառացի ազգայնոց ընտրելագոյն մասը Կ. Պօլսոյ մէջ գտնուելով Հանդերձ, անոնք դժուարութիւն կը կրեն իրենց 40 երեսփոխաններն իրենց Հայրենակիցներէն ընտրելու մասին: Այսպէս, Վանայ երեսփոխանն է ձեզ ծանօթ Պ. Մարկոս Աղաբէգեան՝ իզմիրցի, Կարնոյ երեսփոխանն է պ. Սերովբէ Աղնաւուր (նախորդ անգամ ազգային գործադիր վարչութեան, փաստաբան,) Կ. Պօլսեցի, Երզնկայի երեսփոխանըն է պ. Ռէթէոս Պէրպէրեան, (Հիմնադիր—տնօրէն Համանուն գիշերօթիկ վարժարանի,) Կ. Պօլսեցի, Ատանայի երեսփոխանն է պ. Մինաս Չերազ Կ. Պօլսեցի, Սեբաստիոյ երեսփոխանն է պ. Մկրտիչ Մէլիքեան, (խմբագիր Հայրենիքի), Կ. Պօլսեցի, Մշոյ երեսփոխանն է պ. Ստեփան Փափազեան, Կ. Պօլսեցի, Լալլէն Լալլէն: Ինչպէս կը տեսնէք, Մեծ Հայոց, Փոքր Հայոց և Կիլիկիոյ գլխաւոր կեդրոններու ազգայինք, որք արտօնութիւն ունէին գաւառացի երեսփոխաններ ընտրելու, կը շատանան Կ. Պօլսեցի երեսփոխաններ ընտրելով,—ինչպէս Կ. Պօլսոյ մէջ կան թաղեր որք պօլսաբնակ գաւառացիներ կ'ընտրեն: Եթէ փոխանակ 40-ի, գաւառացւոց արտօնութիւն տրուէր 80 երեսփոխաններ ընտրելու, արդիւնքը նոյն կը լինէր: Ապա ուրեմն, գաւառացւոց անիրաւութիւն մը չէ եղած 40 երեսփոխան զնելով իրենց Հաշտոյն: Մնաց որ, մեր սահմանադրութեան մէկ Հիմնական սկզբունքը սա է թէ երեսփոխանք, ուստից ալ ընտրուին, բոլոր Ազգին ներկայացուցիչներն են Հաւասարապէս, և ո՛չ այս կամ այն թաղի կամ քաղաքի, որպէս կը լինի եւրոպական սահմանադրութեանց մէջ:

Առաջագրեալ կարեւոր խնդրոյն վերայ սոյն առաջին տեսութեանս եզրակացութիւնը սա է թէ, օրինակի Համար, ինչպէս Անգլիոյ երեսփոխանաց բաշխման կերպին մէջ կեցած անհաւասարութիւնք՝ Անգլիոյ երեսփոխանաց ժողովը չեն զրկեր անգլիական ազգին ներկայացուցիչ ժողով լինելէ, նմանապէս մեր երեսփոխանական ժողովոյ անդամոց բաշխման անհաւասարութիւնները զայն չեն զրկեր բոլոր թուրքաբնակ Հայոց ներկայացուցիչ ժողովը լինելէ, և թէ երբ, իբրեւ ներկայացուցիչ բոլոր Թուրքիոյ Հայոց, այդ ժողով կ'ընտրէ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքն, Հաւասար իրաւունք ունի նոյն ժողովրդեան փոխանորդաբար՝ մասնակցելու ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան, մանաւանդ քանի որ Ազգին թուրքաբնակ մասին միահամուռ Հաւանութեամբ 23 տարի է Հետէ բացորոշապէս կը վայելէ այս իրաւունքը Սահմանադրութեան այն յօդուածին զօրութեամբ, որ կըսէ թէ Կ. Պօլսոյ Հայոց երեսփ. ժողովոյն գլխաւոր պաշտօններէն մին է Եջմիածնայ կաթողիկոսին ընտրութեան մասնակցել ի գիմաց թուրքաբնակ Հայոց:

Յաջորդ յօդուածիս կը թողուի այս խնդրոյ ուրիշ կողմերուն քննութիւնը:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

«Արձագանք»ի խմբագրութեան մէջ ստացուեցաւ մի քահանայի խորհրդածութիւնքը և բաղձանքը՝ «Կաթողիկոսի ընտրութիւն» անունով: Գիրքը տպուած է Մօսկվայում և, ինչպէս անունն իսկ վկայում է, ամբողջապէս նուիրուած է կաթողիկոսական ընտրութեան հարցին: Արժանապատիւ քահանայն պատմաբանօրէն յիշելով մեզ ներկայումս զբաղեցնող խնդրի մանրամասնութիւնները, թէ ինչ նշանակութիւն ունի Եջմիածնական մայր աթոռը մեր եկեղեցու համար, ինչ է եղել Եջմիածնի կաթողիկոսութիւնը անցեալում և ներկայում, որոնք են մեր ներկայ կարիքները և ինչ յոյսեր և ակնկալութիւններ ունինք այդ կարիքներին դարման անելու համար մեր կաթողիկոսներից, անցնում է ներկային և համառօտապէս յիշում է թէ ինչ կանոններ պիտի պահպանուի կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակ, ովքեր պէտքէ ընտրողական ձայն ունենան և զանազան տէրութիւններում ցրուած Հայեր որպիսի մասնակցութիւն պիտի ստանան այդ ծանրակշիռ խնդրում: Այս վերջին կէտը պարզաբանելու համար արժանապատիւ Հեղինակը խօսում է առաւելապէս Պօլսի ազգային ժողովի և արհասարակ տաճկահայոց բուհների համեմատական առաւելութեան վերայ և ցանկութիւն է յայտնում, որ Տաճկաստանի մեր եղբայրակիցները իրանց ձայների առաւելութեամբ անարգար ճնշումն չանեն ընտրութեան ժամանակ:

Այնուհետեւ Հայր Հեղինակը կարեւոր է համարում յառաջ բերել այն յատկանիշներն ու արժանիքը, որով պիտի օժտուած լինի ընտրելի կաթողիկոսացուն և ամենայն իրաւամբ հասնում է այն եզրակացութեան, որ ներկայումս, երբ գիտակցութեան և ինքնաճանաչութեան զգացմունքը զարթած է ժողովրդի բոլոր դասակարգերի մէջ, երբ ամենայն Հայ պատրաստ է իւրովսանն մասնակցից և աջակցից լինել իւր հոգեւոր Հայրերին իրանց ծանր պաշտօնավարութեան ընթացքում, բայց միևնույն ժամանակ ձգտում է պահանջել նոցանից գործունէութիւն և արիւթիւն, այսպիսի բոլորում, այսքան հոգսեր և պարտականութիւններ աչքի առաջ ունենալուց յետոյ «չ'պէտքէ ընտրել այնպիսի անձնաւորութիւն, որ արդէն զոհել է իւր բոլոր ուժը և այլ ևս չ'ունի տոկունութիւն»:

Ապագային թողնելով մանրամասնաբար խօսել և Հեղինակի արծարծած խնդիրների վերայ, կը բաւականանանք առ այժմ յիշելով, որ նա իւր գրքով մի զգալի ծառայութիւն է անում Հայ Հասարակութեանը, որի մեծամասնութիւնը ամենևին տեղեակ չէ կաթողիկոսութեան պատմութեան և ընտրութեան մանրամասնութեան հետ: Եւ եթէ մի կէտ կայ, որի մասին կարելի է վիճել և չ'է Համաձայնել Հ. Հեղինակի հետ, դա է այն կարծիքը, որ նա յայտնում է Կ. Պօլսի ազգային ժողովի իրաւունքների

մասին կաթողիկոսի ընտրութեան վերաբերութեամբ: Բայց այդ մասին իւր ասելիքը Արձագանքը թողնում է մօտիկ ապագային: Գրքովը տպուած է ընտիր թղթի վերայ, գինը, հասարակութեանը մատչելի կացուցանելու համար, նշանակուած է աժան — 25 կ.:

*
* *

ՆԱՄԱԿ ՍԱՆԱՀՆԻՑ

Յունվար 25

Լօռուայ գաւառը թէև պատկանում է Անդրկովկասի ամենաբաւաւնդ գաւառներէց մէկին, բայց չնայելով երկրի ընդհան հարստութեան և առատութեան, կարելի է դրականապէս ասել, որ ժողովուրդը վարում է ամենաչեղացի թշուառ և աղքատ կեանք: Պատճառը ի հարկ է պարզ է նորա համար, ու որ փոքր ինչ ծանօթ է այդ գաւառի հետ: Ապրելով նահապետական պարզ կեանքով, գտնուելով մշտաւոր դարգացման ամենատար աստիճանի վերայ, չունենալով ոչ մէկ զարգացած և անշահաւէր գործող անձն, առաջնորդ, գտնուելով այնպիսի խղճալի դրութեան մէջ, ի հարկ է ժողովուրդը չի կարող օգուտ քաղել երկրի ընդհան հարստութիւնից և այդ հարստութիւնն էլ ժամանակի ընթացքում պէտք է սպառուի աւելի ևս թշուառացնելով ժողովրդի տնտեսական կեանքը: Վարելահողը, որ գիւղացու ապրուստի ամենագլխաւոր աղբիւրն է, շատ քիչ բաւականութիւն է տալիս գիւղացուն իւր պահանջութեան պատճառով: Վարելահողի համար ամէն տեղից լուում են գանդատներ. ի հարկէ այստեղ գիւղացու բաղդը գտնուում է կալուածատիրոջ ձեռքին, նրանից է կախուած շատ ընտանիքների ապահովութիւնը և շատերի քաղցած մնալը: Կալուածատէրը, որին կամենայ կտայ հող, որին — ոչ: Բայց այն գիւղացին, որ հող չունի վարելու, ինչպիսի պէտք է ապահովի իւր ընտանիքը, ինչպէս պէտք է կարողանայ ապրել ամբողջ տարի. այստեղ ուրիշ միջոց, եւք չկայ բացի պարտքից — ի հարկէ վաշխառութիւն: Գիւղացին արդէն գուշակում է այդ ժամանակ իւր ապագայ դրութիւնը «գիտեմ, ասում է նա, — այնքան շահ (տօկոս) պէտք է ուզի, որ մի տարուց յետոյ խրուեմ պարտքի մէջ»: Բայց ընտանիքը քաղցած է, երեխայքը «հաց» են աղաղակում և գիւղացին երկար չի կարող սպասել, նա ձեռնամուկ է լինում պարտքի և հէնց այդ օրուանից նա դառնում է վաշխառուի ստրուկը: Այնուհետև նորա ամէն հրամանը պէտք է անշահաւէր կատարի, նորան պէտք է ծառայի ամենաչնչին վարձով, շատ անգամ և ձրի, հակառակ դէպքում պարտատէրը ցոյց կտայ մուրհակը, թանապուկը: Շատ ընտանիքներ գիտեմ այսպիսի ստրուկ դրութեան մէջ մի քանի բուրլիների համար, շատերին քամում, ծծում են տղրուկի նման անխիղճ վաշխառուները: Մի յայտնի Ջըշմարտութիւն է, որ ժողովրդի մի այսպիսի թշուառ դրութիւնից աղատողը պէտք է լինի — գիտութիւնը և արհեստը: Այստեղ բարձրանում է ուսումնարանների հարցը — մի հարց, որի վերայ շատ քիչ դարձուած է ուշադրութիւն Լօռուայ մէջ: Ուսումնարանների պահանջութիւնը ամէն տեղ զգալի է, ոչ մի տեղ մէկ կանոնաւոր ուսումնարան չունինք: Զաւալ — Օղլու ուսումնարանն էր, որն էլ փակուեց այս տարի. դա է, Լօռուայ գաւառի ամենաբարեկարգ և ապահովուած

ուսումնարանը, որին Զաւալ — Օղլեցիք զոհ բերեցին իրանց մասնաւոր շահերին և ինտրեգաներին: Բայց միթէ Զաւալ ուսումնարանը մնալու է միշտ այսպիսի դրութեան մէջ, քանի որ ժողովուրդը այնքան հարուստ է, որ կարող է ապահովել զորա նման մի այլ ուսումնարան ևս: Միւս ուսումնարանների մասին արդէն խօսել եմ «Արձագանք» մէջ, բայց այժմ այս կաւեւացնեմ որ ոչ մի տեղ այս տարի նոր ուսումնարան չբացուեց, եղածներին էլ վերջապէս փակուեց Սահահնու դպրոցը աղատուելով հոգեւարք դրութիւնից: (1) Եւ այսպէս Լօռուայ բնակիչները փոխանակ փոքր առ փոքր առաջ գնալու, փոխանակ քայլ անելու կը թուեն մտապարկելով, չես են գնում դէպի տգիտութիւն, իբրեւ փաստ — ուսումնարանների փակուելը մեր աչքի առաջն է: Այս մասին առաւել երկար գրելը թողնելով մի ուրիշ անգամի, վերջ կտամ շուտով երկտողիս Սահահնու միաբանների մասին մի քանի խօսք ասելուց յետոյ: Սոցանից մէկը մի ինչ որ նամակ է բերել Թիֆլիսու հարուստ Արդութեաններից մէկից, որով իշխանը իբր թէ պարտք հաւաքելու իրաւունքը տուել է վարդապետին: Ահա, մէկ էլ տեսնես նամակը ծոցին վարդապետը ներս մտաւ գիւղացու տուն, այգին, և գիւմելով նորան ամենաանվայել խօսքերով, ուղաւորում է և պահանջում գումարը: Միթէ վարդապետի կոչմանը վայել է այս կամ այն մարդու փողերը հաւաքել գիւղացիներից:

Սահահնից:

*
* *

Դ ՅՈՎՍԷՓ ՓՈՆԴՈՅԵԱՆՑ

Այս օրերս վախճանեցաւ Թիֆլիսում Յովսէփ Գաբրիէլեան Փոնդոյեանցը, որոյ մարմինը ներկայ լուրիս Ծին ամփոփուեցաւ Վերայի գերեզմանատանը:

Հանգուցեալը թէ գրականական և թէ քաղաքային գործերում հանդէս դուրս եկաւ յիսունական թուականների վերջերում և վաթսուականների սկզբում, երբ մեր մէջ գործող անձանց թիւը շատ սահմանափակ էր: Նուրբ ճաշակի և համալսարանական գիտութեան հետ, նա բաւականին հմտութիւն էր ձեռք բերած մանաւանդ լեզուագիտութեան և ժողովրդական գրականութեան վերաբերութեամբ: Երբ մեր նոր գրականութիւնը այնքան պէտք ունէր հաստատել իւր շինութիւնը անքակտելի հիմանց վրայ, երիտասարդ Յովսէփը կարծես թէ օգնութիւն հասաւ Գէորգ Հախվերդեանին, որ հրատարակած էր «Սայաթ Նովայի» երգերը և այնուհետև յաղթութեամբ անձնական տկարութիւնից, հեռացած էր ասպարիզից: Եւ ահա Փոնդոյեանը լոյս աշխարհ հանեց մինչև այն օրը անյայտ մնացած Խաչատուր Աբովեանի «Վէրք Հայաստանին» կամ «Աղասին», տպագրելով այդ գիրքը յարգելի պ. Գէորգ Հախվերդեանի օգնութեամբ 1858 թուին: Այս գործքը հանդէս եկաւ իբրեւ կարա-

(1) Զարմանքով կարգացինք այստեղ, որ անցեալ տարուայ կատարուած «Մեղու Հայաստանի» լրագրի յօդուներին պ. Երուանդեանցը (այժմ Տէր — Թադէոս քահանայ) Սահահնու փախուած ուսումնարանի կողմից նուիրել է մի պատկեր զարդարուած ծաղիկներով հետն էլ մէկ ուղեւձ:

պետ Ռուսիոյ մեր ներկայ պարբերական գրականութեանը և, ինչպէս յայտնի է, մեծ տպաւորութիւն գործեց ամբողջ Հայ Հասարակութեան վերայ: Այնուհետև Փոնդոյեանը կողմնակի կերպիւ օգնում էր Հայր Մանգինեանի «Մեղու Հայաստանի» լրագրին և Համեստաբար պահելով իւր անունը, նա մի շարք յօդուածներով (1858 և 1859 թուականներին) հերքեց «Հիւսիսափայլի» մէջ երևեցած այն կարծիքը, որ իբր թէ մասնաւոր անհատները կարող են ժողովրդի համար որեւիցէ լեզու ստեղծել: Փոնդոյեանը այս խնդրից դուրս չէր խառնվում «Մեղուի» և «Հիւսիսափայլի» մէջ յարուցած բանակռուին, բայց իւր վերոյիշեալ գրուածների մէջն էլ արդէն բաւականին հմտութիւն ցոյց տուեց, ամենայն քաղաքավարութեամբ յառաջ բերելով անհերքելի փաստեր օտար գրականութիւնից: Նա անմիջապէս հեռացաւ ասպարիզից երբ յիշեալ երկու թերթերի բանակռուիւր չափազանցութեան հասաւ: 1863 թուին Փոնդոյեանը նորից ասպարիզ եկաւ արդէն պ. Մ. Աղաբէգեանի «Կռունկ» ամսագրի մէջ: Այս անգամ Փոնդոյեանը լոյս աշխարհ հանեց երկու ընտիր և հազուադէպ գործ: Առաջինն էր ջուղայեցւոց լեզուաւ գրած Պետրոս Սարգիս Գիլանէնցի ժամանակագրութիւնը, որ յետոյ թարգմանուեցաւ ռուսերէնի պրօֆ. Բ. Պատկանեանի ձեռքով: Իսկ երկրորդը Արդութեան Յովսէփ կաթողիկոսի յիշատակարանն էր, որին Փոնդոյեանը կցեց մի հմտալից և հետաքրքիր յառաջաբան: «Կռունկի» զաղարկուց յետոյ, հանգուցեալը նորից յետ քաշուեց գրականական ասպարիզից, բայց, հեռուից դիտելով թէ ինչպէս հետզհետէ աճում է մեր նոր գրականութիւնը, նա չէր խնայում տալ իւր խորհուրդները նոր հանգէս եկող ոյժերին:

Յովսէփ Փոնդոյեանը չէր խնայում իւր աշխատութիւնը նաև դպրոցական ասպարիզում: Քանի մի տարի շարունակ նա հոգաբարձու էր քաղաքիս Ներսիսեան դպրանոցի, ուր մի առժամանակ վարում էր նաև տեսչի պաշտօնը: Հետաքրքիր լինելով միշտ հասարակական գործերին, նա մանաւանդ քաղաքիս յառաջադիմութեանը, Փոնդոյեանը վարում է քաղաքային խորհուրդի ատենադպրի պաշտօնը և ինքը քանի մի տարի շարունակ երեսփոխան—անգամ էր նոյն խորհրդարանի: Սակայն երկարատև հիւանդութիւնը վերջ դրեց նորա գործունէութեանը: Հանգուցեալը վախճանեցաւ այնպիսի հասակում, երբ դեռ կարող էր շատ օգտուէտ լինել հասարակութեան շահերին, որոց անձնատուր էր նա մինչև վերջին ժամանակները: Բայց համեմատաբար կարճ կեանքումն էլ նա իրան նշանաբան էր շինած «Համեստութիւնը» և միշտ կամենում էր գործել առանց երևալու, առանց փայլելու...

Հանգիստ ոսկերաց համեստ մշակին, որի օրերը անօգուտ չ'անցան ոչ ազգի և ոչ իւր համաքաղաքացոյ համար...

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ԺԱՆՏԱԽՏ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ

Կ. Պօլսից հաղորդում են Times լրագրին յունիսի 23 էջ, որ այն տեղի առողջապահական մասնաժողովը նախադրու շացուցիչ միջոցներ ձեռնարկելու շատ մեծ գործունէութիւն է ցոյց տալիս, որպէս զի գիմադրէ կգիտատից ժանտախտի մուտ գործելուն: Սուլթանը մանաւանդ շատ է հետաքրքրում այս խնդրով, անձամբ նայում է բաւոր կայացրած վճիռները և խտիւ պատուիրում է, որպէս զի իշխանութիւնը ուշադրութեամբ հսկէին զօրքի և մայրաքաղաքի առողջապահական պայմանները կատարելուն: Արդու Համիդի ժառանգական ջղային թուլութիւնը նորա մայրաքաղաքին ահարկու հիւրի այցելութեան հետ կցուած, ներկայումս շատ օգտակար է երևում, որովհետեւ տեղութեան պաշտօնեաներին զրգում է դէպի գործունէութիւն: Առհասարակ այս տարի Կ. Պօլսի Ժողովրդի, մանաւանդ աղքատ դատակարգի մէջ սեխի, տհաս պտուղների և վարունգի չափազանց շատ գործածելուց, հիւանդութիւնը տարածուած է բաւական մեծ չափով: Սակայն հասարակական առողջութիւնը այս տարի անցեալ տարուանից աւելի գահացուցիչ է, շատ կարելի է յորդ—անձրեն' րից, որոնք զուգանում են եղանակը:

Նոյն այդ միջոցին Ալէքսանդրիայից նոյն լրագրին հաղորդում են հետեւեալը:

«Մի քանի փաստեր առաջ կը բերեն, որոնք ցոյց են տալիս, որ ես ի դուր չէի մեղադրում եգիպտական կառավարութեանը առողջապահական նախադրու շացուցիչ միջոցներ չը ձեռնարկելու համար: Արդէն մի քանի շաբաթ տարանից առաջ ճանապարհորդները հաստատում էին, որ Գամիէտից դարչահատութիւնը տարածվում է 10 միլիոն հեռաւորութեամբ:

«Մի քանի ամիս սորանից առաջ անգլիական հաւատարմատարները Մանուրում յայտնում էին, որ գետի երեսով շարունակ լողում են կենդանիների դիակներ, երբեմն 5 և 6 միաին. լրագրները անդադար ուշադրութիւն էին դարձնում, որ ջրում գտնվում է ամեն տեսակ գէշ:

«Ալէքսանդրեան ջրանցքը մաքուր ջրով լցնելու և ի դուր ժամակորոյս չը լինելու համար գետից մեծ քանակութեամբ ջուր հանելով, կառավարութիւնը շաբաթը հինգ անգամ փակում էր ջրաբաշխական ջրանցքների խողովակները, որով ոտտափելի վնաս տուեց արտերին և ոտիպեց բնիկներին նեխած ջուր խմելու, միջոց տալով մի քանի պաշտօնեաներին ապօրինի ջրաբաշխութեան համար կաշառքներ ոտտնալու: Ալէքսանդրիայի ջրի և անմաքրութիւնները հեռացնող խողովակների կազմակերպութիւնը վերին ատտիճանի անբաւարար է նոյնպէս և կետրօնական հրապարակը սաստիկ ցածր է շինած, որով անհնար է լինում, որ գտնէ անմաքրութիւնը կանոնաւոր կերպով ծովը հոսէին: Վեց ամիս առաջ եւրոպական մի ջանձնաժողով առաջարկում էր իւր հաշուով բարձրացնելու հրապարակի մակերևոյթը և կերպարանափոխել խողովակների ողջ կազմակերպութիւնը: Այս առաջարկութիւնը կառավարութեան կողմից մինչև անգամ պատասխանի չ'արժանացաւ:

«Իսկ ինչ վերաբերում է այն եռանդին, որով այս բո-
պկիս կառավարութիւնը գործում է, մի տեղացի բժիշկ
պատմում է, որ Հէնց միայն երեք օր առաջ նա տեսել է,
թէ ինչպէս Նեղոսի վերայով, Գամիէտտում լողում էին մի
քանի կենդանիների գիւղերը, որոնք սպանելի ժանտաշո-
տութիւն էին արձակում: Մինչև ամենավերջին ժամանակ-
ներն անգամ Գամիէտտում ոչ բժիշկներ կային, ոչ դեղո-
րայք ոչ էլ ձեռնարկուած էին գարշազատութիւնք ոչըն-
չացնող միջոցներ: Գամիէտտի շուրջը առողջապահութեան
վերահսկող պահապաններ կարգելուց առաջ 10,000 մարդ,
որոնք տօնավաճառի առթիւ հաւաքուել էին այս քաղա-
քում, ազատ կերպով վերադարձան իրանց տները, Միջին Ս-
գիպտոս: Նոյն իսկ կ'օր դ'օնը Հէշտ է ուժեղացնել,—
այդ կաշառքի խնդիր է:

«Մի շատ չալտնի բժիշկ, դօքտօր Մակկի, Հիւպատո-
տարանի միջոցաւ դիմեց բժշկական վարչութեանը, խնդրե-
լով, որ ներկայ վարակիչ Հիւանդութեան մասին ամենա-
տարրական տեղեկութիւններ հաղորդէին իրան. նորան պա-
տախտանեցին, որ այդպիսի տեղեկութիւններ չունին:

«Մօրիս բէշն, որին յանձնուած էր 81) մղոն սահմա-
նագծի տարածութեամբ արգելելու Գամիէտտից դուրս ե-
լող մարդոց ափը իջնելու, առաջարկեց փակել Գամիէտտի
շատ նեղ, առաջոտ ծանծաղուտ տեղը, որ գէթ սորանով
կարողանայ խանգարել քաղաքի բնակիչների դուրս գալուն:
Նորա առաջարկութիւնը մերժուեցաւ:

«Ալէքսանդրիայի փողոցներում շատ անգամ պատա-
հում են սայլակներ, սորնք առողջապահական իշխանու-
թեանց հրամանաւ քաղաքից դուրս են տանում խոհանոց-
ների ամեն տեսակ միացորդը, բայց այդ սայլակները պա-
հապաններ չունին, և բնիկները հետեւելով գոցա, դուրս են
հանում կերակրեղէնի կտորները տեղի ու տեղը ուտում են:

«Մի և նոյն կառքերը, որոնք քաղաքից դուրս են տա-
նում կատիածելի թաղերի բնակիչներին, հետեւեալ օրը վե-
րադառնում են քաղաքի հրապարակը և առաջարկում հա-
տարակութեան իրանց ծառայութիւնը:

«Իմ կարծիքով այս փաստերը լիովին բաւական են,
որպէս զի արդարացին կառավարութեան անհոգութեան
դէմ ուղղած մեղադրանքները»:

Ենթահիւ գէպի եզրկատական կարգադրութիւններն
ունեցած շատ բնական անհաւատարմութեան, Հարաւային
Եւրոպայում սաստիկ երկիւղ են կրում որ ժամատախտը մուտ
չը գործի: Այդպէս օրինակ Բրինդէզում, ինչպէս հաղորդում
են այնտեղից Daily News լրագրին, յունիսի 25-ին սաստիկ
վրդովմունք պատճառեց Նգիպտոսից եկած մէկ շոգեմաւ,
որի նաւակայանում կային միայն 151 մարդ, այն ինչ
առողջապահական ցուցակում նշանակուած էր 156:
Չը նայելով որ նաւակետը յայտնեց թէ ցուցակում արձա-
նադրուած թիւը սխալ է, և ճանապարհորդներն ու նաւի
ծառայողները գտնվում էին կատարեալ առողջ դրութեան
մէջ, այնու ամենայնիւ Բրինտէզի ժողովուրդը սաստիկ վըր-
դովում էր և ընդգիծադրական ցոյցերով պահանջեց, որ
նաւի վերայ նշանակուէր կարանտին և հնդկաց սուր-
հանդակը չը հանուէր ափը: Այս պատճառաւ շոգեմաւը
յետ ուղարկուեցաւ Վարինիան, ուր կը մնայ հաւանակա-
նաբար երեք շաբաթ:

Սօփիայից ստացած տեղեկութեանցը նայելով, բօլգա-
րական կառավարութիւնը նոյնպէս որոշել է առողջապա-
հական վերահսկողութիւն սահմանել Արեւելեան Բուլղարիայ
և Մակեդօնիայի սահմանագծերի վերայ:

Փ Է Լ Ի Է Տ Օ Ն

Ո Ի Ր Ո Ի Ա Կ Ա Ն

(Եղելութիւն)

Լուսնեակ գեշեր էր:

Փ...գիւղը տանող արեւմտեան ճանապարհի վերայ ե-
րեւում էին երկու սև կէտեր: Այդ սև կէտերը փոքր առ-
փոքր մօտենալով պարզ կերպիւ երևեցաւ երկու մարդ:
Նոքա նստած ձիաների վերայ և փաթաթուած եա-
փուճիկների մէջ սրնթաց առաջ էին գնում դէպի Փ..
գիւղը: Սառը գիշերային քամին փչում էր նոցա երեսին և
սուլելով անցնում: Նոցանից մէկը սպիտակ նժոյգ ձիու վե-
րայ նստած անհամբերութեամբ մտրակում էր իւր ձիուն և
շտապեցնում էր իւր ուղեկցին: Նա շուտ, շուտ նայում էր
իւր շուրջը և անհամբերութեամբ կարծես թէ մի բանի
սպասում էր. նա աչքը ձգեց դէպի երկինք և տեսաւ թուղպ
ու մռաչ սև ամպ, որը շտապելով բարձրանում էր դէպի
երկնակամարը, կարծես թէ նա շտապում էր պայծառ լուս-
նի դէմքը ծածկելու: Ճանապարհորդը նկատեց այդ և նորա
երեսին փայլեց խորամանկութեան մի ժպիտ, կարծես նա
ուրախանում էր որ ամպը բարձրանալով պիտի ծածկէր լուս-
նի երեսը:

Իսկ միւս ճանապարհորդը որ նստած էր նոյնպէս գե-
ղեցիկ ձիու վերայ, գլուխը խոնարհած առաջ էր ընթա-
նում, նա չէր տեսնում իւր ընկերոջ այն խորամանկ հա-
յեացքները...

Լուսնեակը նոքա առաջ էին գնում: Ամպանման փո-
շին բարձրանում էր նոցա ձիաների ոմբակների տակից, բո-
լորակ դաշտի վերայ որպէս հնադարեան կախարդուած աս-
պետներ հալածուած գիշերային վհուկներից, թռչում էին
դոքա կայծակի արագութեամբ: Այ մի ձայն չէր լսում բա-
ցի ձիաների տրոխիւնների ձայնից, իսկ երբեմն այդ լուս-
թիւնը խանգարում էր քամու շվշվոցը:

Մի փոքր ժամանակ անցնելուց յետոյ, ձիաւորներից
մէկը հանդարտացրեց իւր նժոյգի գնացքը և դառնալով դէպի
իւր ընկերը ընդհատեց լուսնեակը:

—Մարգար եղբայր, ասաց նա:

—Հ'ը ինչ կայ, պատասխանեց իւր ուղեկիցը, դարձնե-
լով իւր խորամանկ աչքերը դուրս վերայ:

—Ասում են թէ այս առաջներին ձորում աւազակներ
են բուն դրել, ճիշտ է:

—Ես չ'գիտեմ որքան ճիշտ է, բայց այդ ինչ էլ ասացին:

—Լաւ չ'արինք ու գիշերս դուրս եկանք:

—Ո՛հ խաչատուր եղբայր, վախենում ես հա. ճշմարիտն
ասած ես էլ եմ վախում, բայց ինչ արած, Աստուծոյ կամքն
է, ինչ որ ճակատներիս գրած է այն պէտքէ կատարուի. իսկ
եթէ աւազակները վրայ կ'տան, մենք էլ կ'պաշտպանուինք
մեր ատրճանակներով, եթէ կարող ենք գլուխ դուրս կ'տա-
նենք, եթէ չէ մեր գլուխները վայր կ'գնենք:

—Մարգար, քո Աստուածը կ'սիրես այդպիսի բաներ մի
խօսիր:

—Հ'ը ինչ կայ, չ'լինի թէ դարդ ես անում քո Մարգար-
տի վերայ, ասաց Մարգարը կեղծաւորութեան ժպիտով:

—Մի վախիւ, շարունակեց Մարգարը, քո մեռնելուց
յետոյ Մարգարիտը քեզ համար սուգ չի պահել, նորա գե-
ղեցիկ սև աչքերը շատերին է գերի տարել, նրան շատերը

կին կառնեն. ճշմարիտն եմ ասում եթէ դու նշանած չ'լինէիր ես կառնէի նորան:

Խաչատուրի երեսը մուշկուեցաւ, նորա սրտին տիրեց մի տեսակ տխրութիւն, որ մարդու սարսափի մէջ է ձգում: Նա ոչինչ չ'պատասխանեց. այլ դու խը խոնարհած առաջ անցաւ, Մարգարի առած խօսքերը սուր, սուր ծակեցին նորա սիրտը, նա այդ խօսքերից վատ բան էր գուշակում:

Նոքա կրկին լուրթեամբ ճանապարհները շարունակում էին: Մարգարը նայեց կրկին սև ամպին, կարծես նորանից օգնութիւն էր խնդրում մի բանի համար: «Գէ՛հ ա՛րբ, արբ շուտ, մուշկ ո՛ւ սև ամպիկ, ծածկիւր պայծառ լուսնի երեսը» փնթփնթում էր նա: Արդէն մի փոքր տարածութեան վերայ երևում էր այն խորը ձորը, որը կարծես սարսափ էր ձգում ճանապարհորդներին վերայ:

Այդ միջոցին լուսինը ծածկուեցաւ սև ամպի տակէն այն աղօտ լոյսը որ տարածում էր նա խաւարեցաւ, աշխարհըս մթնեց: Խաչատուրի դէմքը աւելի մուշկուեցաւ, նա աւելի սոսկաց, նա իւր քթի տակ աղօթք էր անում և հազար սրբերին մատաղներ խոստանում որ ողջ առողջ հասնի գիւղը: Իսկ Մարգարը ընդհակառակը աւելի ուրախացաւ երբ տեսաւ լուսնի ամպի տակ մտնելը:

Մի փոքր անցնելուց յետոյ, դոցա առաջ բացուեցաւ մի խոր ձոր, որն միջով անցնում էր վճիտ առուով: Խաչատուրը կանգ առաւ:

— Մարգար, յետ գնանք չ'անցնենք այս ձորը, ես ինձ վատ եմ զգում:

— Հա... Հա... Հա... յետ գնալ, մի վայրենական բերքի արձակեց Մարգարը:— Այսչափ եկել ես ու հիմա ուզում ես յետ գնալ:

— Զէ չեմ կարող գալ:

— Այ յետոյ ինչիցն ես վախենում. մարդ չեմ:

— Հա Մարգար եղբայր, սիրտս նեղանում է չեմ կարող գալ, դու գնա, ես կրկին յետ կ'երթամ. ասաց Խաչատուրը և ձիու գլուխը յետ դարձրեց:

— Այ դու անպիտան, սպասիր, էլ չես կարող իմ ձեռքիցս ազատուել, գեղեցիկ Մարգարեմ աչքս իմնէ. ես այս ժամին վաղուց է որ սպասում էի, գոչեց Մարգարը և ատրճանակը ուղղեց դէպի Խաչատուրը: Խաչատուրը ուղեցաւ պաշտպանուել բայց ուշ էր. այդ միջոցին լուսեցաւ մի ուրտում. վայրկեանական լուսով լուսաւորուեցաւ շրջակայքը... որին արձագանք տուաւ ձորը և Խաչատուրը մի օգոց քաշելով վալը ընկաւ ձիուց: Կարմիր արեան առուակը դուրս բղխեցաւ նորա վերաւոր կուրծքից:

— Հը դեռ չես մեռել, անպիտան, գոչեց Մարգարը սատանայական ժպիտով:

Բայց Խաչատուրը գտնվում էր մահուան տագնապում, նա մէկ բացեց աչքերը մէկ կրկին փակեց:

— Ո՛հ... անգութ Մարգար... ասաց նա մեռնողի թուլ ու տկար ձայնով... ես քեզ... ինչ արեցի... անօրէն... ան... Մար... դար... իտ...: Նա մեռաւ, նորա հոգին սլացաւ դէպի կրկնապատկ եթերի անսահման տարածութիւնը:

Այժմ այն դաշտում, ուր մի փոքր առաջ երկու ճանապարհորդ էին երևում, երևում է մէկ ձիււր մարդ, որ թռչում է կաշմակի արագութեամբ որպէս բերան որ ուրուականներին հալածուած: Լուսինը կրկին դուրս ցատկեց ամպի տակից և լուսաւորեց դժգոյն ու մեռելային դէմքը արշաւող ձիււրին:

Բ.

Գիշերն արդէն անցել էր: Փ... գիւղի արևելեան հորիզոնի վերայ արդէն երևում էր առաւօտեան արշաւոյսը: Երկինքը ծածկուած էր մուշկ ամպերով, նա իւր այդ տեսակ մուշկութեամբ, մարդկային հոգւոյ մէջ ծագեցնում էր տխրութեան զգացմունք: Տես արևելեան հորիզոնը շառաւղուեցաւ, կարծես թէ երկնակամարի այդ մասը հրդեհ ընկաւ, սքանչելի տեսարան... տեսարան որ մարդկային գիտակցութեան մէջ զարթեցնում է շատ բարձր և վսեմ գաղափարներ... բայց այդ տեսարանը երկար չ'տևեց, ահա մի թուրք մուշկ ամպ, ծածկեց այդ պատկերը, նա էլ մըռնալուեցաւ, այժմ ամբողջ երկնակամարը ծածկուեցաւ սև ամպերով, կարծես թէ երկինքը պատրաստվում էր մի բանի վերայ ողբալու:

Գիւղացիք արդէն վեր էին կացել և պատրաստվում էին դաշտ գնալու: Մէկը միւսի ետևից դուրս եկան իրանց տներէն, մանգաղները ձեռքերին երեսը խաչ քաշելով գնացին դաշտ: Գիւղի խճիթներն մէկից դուրս եկաւ մի մարդ մանգաղը ձեռքին, որին հետևում էր մի գեղեցիկ օրիորդ:

— Մարգարեմ, ասաց այդ մարդը օրիորդին. — այսօր մեր գործը լաւ չի գնալ:

— Ի՞նչու հայրեկ, պատասխանեց Մարգարիտը:

— Անձրեւը կ'ը խանգարի մեր գործին... բայց այս ինչ է, ներս գնա Մարգարիտ, սպասիր ինձ մինչև գամ:

Այս ասելով տուեց գերանդին աղջկան, իսկ ինքը խելագարի նման վաղեց առաջ: Հեռու գիւղի ծայրում երևում էր մի խումբ մարդկանց: Նա վազում էր դէպի այն կողմը առանց հասկանալու թէ ինչ կարող էր լինել, բայց զգում էր որ լաւ բան չէր կարող գուշակել մարդկանց այն այլալմունքը որ հեռուից նկատեց:

— Հէ, ինչ խաբար է, աղաղակեց նա հեռուից, նորա ձայնը այս անգամ ոչ ոք չ'լսեց:

— Կարապետ ինչ կայ, կրկին կանչեց:

Մարդիկ լսելով դուրս ձայնը ճանապարհ ընկան: Մարգարիտը հայրը առաջ անցաւ... յանկարծ մի ճիչ արձակեց, երկու ձեռքով գլխին խփեց ու ընկաւ գետին... Նորա առաջ ներկայանում էր մի սպանուած մարդ, բոլորովին արեան մէջ շաղխուած: Այդ սպանուածը Մարգարիտի նշանացու Խաչատուրն էր: Գիւղացիք վերցրին Մարգարիտի հօրը և տարան սուն: Վերցրին նոյնպէս սպանուածին և տարան դէպի գիւղը:

— Մարգար, այդ մրտեղ եմ սպանել Խաչատուրին, հարցնում էին գիւղացիները:

— Ճանապարհին եմ սպանել մի ձորի մէջ, մենք երբ առաւօտեան դալիս էինք գիւղը տեսանք նորան սպանուած, մենք էլ վերցրինք դուրան ու բերինք այստեղ, պատասխանում էր Մարգարը արտասուելով:

Մարդկանց խումբը սպանուածի հետ 'միասին փոքր առ փոքր մօտենում էր դէպի նորան խճիթը: Գիւղի թէ կին թէ մարդ, ամէնքը շփոթուած դիտում էին այդ սոսկալի տեսարանին: Խաչատուրը ունէր տանը մի պառաւ մայր միայն: Նա իւր ամբողջ յոյսը դրել էր իւր միակ որդու Խաչատուրի վերայ, իւր միակ նեցուկը դուրս մէջ էր գտնում: Խաչատուրը նշանուելուց յետոյ գնացել էր քաղաք գանապան առևտուր անելու, նա պատրաստութիւն էր տեսնում պոսիւնելու: Նորա պառաւ մայրը ուրախութիւնից խելքը գլխից թռցրել էր, նա երեխայի նման ուրախանում էր որ պիտի տեսնէր իւր որդու հարսանիքը, նա Աստուծոն մաղթանքներ էր ուղղում այդ մասին: Անդադար սպասում

էր իւր որդու գալստեանը, նա իւր աչքը ճամփին ունէր: Բայց աւանդ, մինչդեռ լի յոյսով սպասում էր իւր որդուն նոր Հարսանեաց շորերով տեսնել՝ պիտի տեսնէր նորան արեան մէջ շաղախուած, պիտի փակուած տեսնէր նորա վառ և պայծառ աչքերը . . .

Մարդկանց խումբը մօտեցաւ այդ տանը և թակեց դուռը:

Մարդկանց ոտքերի, խօսակցութեան և հեկեկանքի ձայնը քարացրեց պառաւ կնոջը, նա մի փոքր ժամանակ չկարողացաւ տեղից շարժուիլ, ապա վեր կենալով տեղից բացեց դուռը: Սպանուած Խաչատուրի մարմինը ներս տա-
րան խրճիթ:

«Որդիս» կմկմաց պառաւ կինը ու ընկաւ դիակի վերայ: Գիւղացի կանայք վերցրին նորան և հապիւ կարողացան ուշ-
քի բերել:

Մարդարի սիրտը քար էր, այդ սրտածմլիկ տեսարանի Հարուածը դիպաւ նորա քարացած սրտին և յետ խփուե-
ցաւ որպէս ուժգին ալեաց հարուածը անխախտ քարաժայ-
ռից:

Գիւղացիք ցրուեցան, մնացին միայն բարեկամները:

Նրինքի մեռալ ամպերից այժմս սկսեց մաղել անձրև, գիւղացիք տեսնելով որ անձրևը խանգարում է իրանց գոր-
ծին վերադառնում են դաշտից, ամենեքեան լսելով Խաչա-
տուրի մահը սարսափը պատում էր նոցա և նոքա չէին ու-
զում հաւատալ:

—Մուկուշ, ճիշտ է որ Խաչատուրին սպանել են:

—Այո այդպէս է, ես էլ լսեցի, բայց ինքս չեմ տեսել, պատասխանեց գիւղացիներէց մէկը:

—Խեղճ մայր, ո՛հ Աստուած իմ թշնամուն չ'բերի այդ-
պիսի բան, գոչեց գիւղացին և գլուխը թափահարելով մը-
տաւ իւր խրճիթը:

Մարդարիտը՝ Խաչատուրի Հարսնացուն տառնելով իւր
Հօր ձեռքից գերանդին ներս գնաց տուն և սպասում էր
իւր Հօրը, նա անհամբերութեամբ սպասում էր այն ժամին
թէ երբ պէտք է այդ թմբութիկից դուրս գայ և իմանայ
իւր Հօր յանկարծակի գնալը: Մինչդեռ նա այդ մտատան-
ջութեան մէջ էր՝ Հայրը ներս եկաւ երկու մարդու հետ
և պառկեց անկողնում: Մարդարիտը դողաց ամբողջ մարմ-
նով տեսնելով իւր Հօր մեռելային դէմքը, նա փարեցաւ իւր
Հօր պարանոցով և անդադար հարցեր էր տալիս թէ ի՞նչ է
պատահել իւր հետ, բայց նա լուռ էր որպէս անշունչ դի,
աղիսդում Մարդարտի հարցին նա պատասխան չէր տալիս:
Գիւղացիք մի փոքր ժամանակից յետոյ դուրս գնացին:

Անցաւ մի փոքր ժամանակ, Մարդարիտը դուրս գնաց
բակը որ տեսնէ թէ ի՞նչ են խօսում զրացիները: Այդ մի-
ջոցին փողոցով անցնում էին գիւղացիք, որոնք խօսում էին
այդ սոսկալի ոճի մասին, Մարդարտի ախանջին դիպան
հետեւալ խօսքերը «Խաչատուրը սպանուել է». այդ լսելուն
պէս նա դողդողաց, աչքերը մթնեցան և վայր ընկնելու վե-
րայ էր եթէ մօտակայ դռան վերայ չ'չեւուէր: «Ա՛յ, իմ
սիրական, իմ անգին Խաչատուր» արտասանեց նա և տխուր
ու տրտում մտաւ խրճիթը: Նորա բոլոր յոյսը խորտակուե-
ցաւ . . .

Մինչ Մարդարիտը գտնուում էր այդպիսի թմբութեան
մէջ, մինչդեռ նորա երեւակայութեան մէջ պտտում էին
զանազան խառնուփնթոր ու սոսկալի մտքեր, ներս մտաւ
խրճիթ մի մարդ: Նորեկ հիւրը նստաւ Մարդարտի Հօր մօտ:

—Բարե աջողում, Խաթուն մայրիկ, ասաց նա:
—Առտուծոյ բարին քեզ, որդիս:
—Մայրիկ Խաթուն, Մովսէսի քէֆն ի՞նչպէս է:

—Էլ ինչ ինչպէս Մարգար ջան, քէֆը խարաւ է եղել:

—Է՛հ, մի դարդ անիւ, մայրիկ Խաթուն, լաւ կ'լինի, ա-
սաց Մարգարը:

Աստուած տայ լաւ լինի, պատասխանեց Մարգարտի
մայրը, որ նստած Մովսէսի մօտ և ճախարակ էր մանում:

—Մարգարիտ, ի՞նչու ես այդպէս տխուր, դարձաւ
Մարգարը:

Մարգարիտը դողաց ամբողջ մարմնով:

—Օ՛հ ինչպէս երեւում է Մարգարիտը ինձ վերայ շատ
է բարկացել որ չէ ուզում պատասխան տալ, շարունակեց
Մարգարը իւր խորամանկ աչքերը ուղղելով Մարգարտի վերայ:

—Քեզ վերայ ի՞նչ ունի բարկանալու, պատասխանեց
Մարգարտի մայր Խաթունը:

Մարգարիտը չ'կարողանալով այդ անտանելի մարդու
ներկայութիւնը տանել, դուրս գնաց բակը: Մարգարը նոյն-
պէս վեր կացաւ:

—Դէ՛հ մնաս բարով, մայրիկ Խաթուն, Մովսէսին լաւ
պահեցէք, կը վերկենայ լաւ կ'լինի:

—Գնաս բարով որդիս, պատասխանեց Խաթունը և
իւր գործը սկսեց:

Մարգարը դուրս գնալով բակը, այնտեղ գտաւ Մար-
գարտին ու մօտեցաւ նորան:

—Մարգարիտ, գոչեց նա,—ես քեզ սիրում եմ:

—Կորիւր ինձանից, պատասխանեց Մարգարիտը և ու-
զում էր խրճիթ մտնել: Մարգարը փակեց նորա ճանապարհը:

—Սիրիւր ինձ և մենք երջանիկ կ'լինենք:

—Ես սոքի չեմ կարող սիրել բացի Խաչատուրից:

—Նա մեռած է:

—Ես ուրիշին չեմ կարող սիրել:

—Սիրիւր ինձ, ո՛վ իմ Հրեշտակս, գոչեց Մարգարը և
աւելի մօտեցաւ օրիորդին: Մարգարիտը մի քանի քայլ յետ
անցաւ:—Մարգարիտ, Մարգարիտ, եկ այստեղ լսուեցաւ
Խաթունի ձայնը ներսից:

Մարգարը լսելով Խաթունի ձայնը, թող տուաւ օրիոր-
դին իսկ ինքը դուրս գնաց բակից: «Լաւ, կ'տեսնես» փնթ-
փնթում էր նա «Թէ դու կամքովդ չես ուզում սիրել ինձ,
ես քեզ ոչով կ'ստիպեմ սիրել մի մարդու, որը քեզ հա-
մար 'ի զուր արիւն թափեց» ու անցաւ նա որպէս մարմնա-
ցած դե փողոցի միջով և անյայտացաւ խրճիթների յետեւ:

Գ.

Սուսուտ էր: Փ . . . գիւղացիք արդէն վաղուց վեր
էին կացել, նոքա ամենքը շտապում էին դէպի մի խրճիթ,
ամենեքեան շտապում էին մի թաղման հանդէս տեսնելու:
Բաղմութիւն մարդկանց ժողովուրդ էր Խաչատուրեանց
տանը:

Փ . . . գիւղի եկեղեցու զանգի ձայնը տխուր կերպիւ
դողանջում էր:

Բայց տես ահա, այն խրճիթից ուր երկու օր առաջ
ներս տարան սպանուած Խաչատուրի մարմինը, ուր հաւա-
քուած էին խուռն բաղմութիւն գիւղացիներէ, երեւցաւ
խաչմառը, տիւրացուն և քահանան, նոցա ետեւից մարդիկ
բռնած իրանց ձեռքերին դուրս բերին մի դադաղ, որի մէջ
հանգստանում էր Խաչատուրի մարմինը: Ահա հնչում է
մեր նախնեաց ալիւլուեան, քաղցրահնչուն շարականը և
տարածվում օդի մէջ:

Յուզարկաւորութիւնը մի փոքր առաջ անցաւ: «Ա՛հ ու-
մութ եղաւ քո պսակը խեղճ Խաչատուր» ասում էին դիւ-

դացի կանաչք և Հեկեկում, քար սիրտ պէտք է լինէր որ չըլար, ամէնքը ողբում էին:

Բազմութիւնը շարժուեցաւ առաջ և մտաւ եկեղեցի:

Նկեղեցին լիքն էր թէ կանանցով և թէ մարդկանցով այնպէս որ «ասեղ ձգելու տեղ չ'կար»: Ժամասացութիւնը վերջացաւ մարդիկ մօտեցան դադաղը վերցնելու:

Յանկարծ մի ճիշ բարձրացաւ կանանց դասից և մի կին ճեղքելով ամբողջ փարեցաւ դադաղին, դուրսն Հետեւեց մի օրիորդ: Դուք ամուր բռնել էին դադաղը և չէին ուզում բաժանուել նորանից: Գիւղացիք Հազիւ կարողացան բաժանել դոցա: Առաջին պառաւ կինը Խաչատուրի յուսակտուր մայրն էր իսկ երկրորդը՝ Խաչատուրի Հարսնացու Մարգարիտն էր:

Դանդաղ, մեղմ քայլերով, մոմերը վառած և մեղմահնչուն շարահանը երգելով, խուռն բազմութիւնը առաջ էր գնում դէպի գիւղի գերեզմանատունը:

Այնտեղ պատրաստուած էր մի Հոր, այնտեղ պէտք է մտնէր մի սիրուն զոհ գնացած երիտասարդի մարմին: Բազմութիւնը կանգ առաւ այդ Հորի մօտ և քահանան սկսեց թաղման կարգը կատարել:

Գիւղացիներն ողբին չափ չ'կար:

Նրկինքը այն կապուտակ և պսիծառ երկինքն էլ կարծես ողբում էր այդ տեսարանի վերայ, մռայլ ամպերից մաղում էր անտար անձրև որ Հազիւ կարողանում էր թաց անել գետինը: Այնտեղ մըմնջում էր քահանան Աստուծոյ այն պատգամը որ ասաց Ադամին «Հող էիր և 'ի Հող դարձցիս»:

Կարգը վերջացաւ: Իջեցրէք գերեզման, Հրամայեց քահանան, պարաններ կապելով դադաղը իջեցրին, ամեն մի գիւղացի մի բուռն Հող թափեցին Խաչատուրի երեսին և մի փոքր ժամանակից չետոյ նորա մարմինը այլ ևս չերևեցաւ, նորան կլկեց սև Հողը: Գիւղացիք կատարեցին Խաչատուրի «սև պսակը» ծածկեցին նորա երեսը Հողով և իրանք ցրուեցան:

Ե.

Մութ գիշեր էր:

Կապուտակ երկնակամարը շողողում էր պսիծառ աստղերով: Փ գիւղը ընկղմուած էր խորին լուսթեան մէջ: Մեռելային լուսթիւնը ոչինչ չէր խանգարում, բացի շների Հաջողից և ուռնալուց: Տեղ տեղ միայն գիւղի խրճիթներում պոպոզում էր գիւղական աղօտ ճրագի լոյսը:

Այդ միջոցին գիւղի խրճիթներից մէկի դուռը բացուեցաւ և այնտեղից դուրս եկաւ սև ստուեր: Արագ, արագ քայլերով սև ստուերը առաջ անցաւ գիշերային խաւարի մէջ փողոցներից և ուղղեց իւր քայլերը դէպի գիւղի գերեզմանատուն: Ի՞նչ գործ ունի դա գերեզմանատանը և ի՞նչու մէջ գիշերին շրջում է միայնակ, այդ ժամանակ միայն ոգիները կարող են շրջել:

Ստուերը անվեհեր էր, նա չէր վախում ոչ գիշերային մթութիւնից, ոչ մեռելներից, այլ նա գնաց և անյայտացաւ գիշերային խաւարի մէջ . . .

Յանկարծ արևելեան Հորիզոնը սկսեց փայլել և պայծառանալ . . . անցան մի քանի րոպէներ և ահա բարձրացրեց իւր տխուր գէմքը լուսինը: Գիշերային խաւարը վերջացաւ, նա տեղի տուեց լուսնի աղօտ լոյսին . . .

Բայց դառնանք դէպի գիւղական գերեզմանատունը: Լուսնի դժգոյն և սառը ճառագայթները լուսաւորել են մի քանի քարեր, այդ քարերի Հողակոյտներն տակ ննջում են գիւղի մեծ և փոքր ննջեցեալները, այդ քարերը գերեզմա-

նաքարեր են որոնք արձակում են մութ ու սև ստուերներ ոչ մի ձայն ոչ մի շուրկ չէ լսում, անշարժութիւնը ու մեռելութիւնը տիրում է ամեն տեղ . . .

Բայց այս ի՞նչ է, գերեզմանատանը շարժվում է մի կենդանի արարած, ո՞վ է դա, ուրուական, դե թէ կենդանի մարդկային տարած. տես նա շարժվում է անդադար մի տեղից միւս տեղ, մի գերեզմանից միւս գերեզման, նա որոնում է դուրեք թէ իւր սրտին մօտիկ ննջեցեալի գերեզմանը . . .

Ահա նա դարձաւ դէպի լուսինը: Լուսնի աղօտ լոյսը լուսաւորեց նորա քնքոյշ ու գեղեցիկ գէմքը, նա մի փոքր կանգ առաւ և նայեց շուրջը: Այն շալը որի մէջ նա փաթաթուած էր, գլխից վայր ընկաւ և երևեցաւ մի գեղեցիկ օրիորդ . . . : Նա նայեց շուրջը և մի փոքր Հեռու տեսաւ մի նոր գերեզման: Գիշերային այցելուհու կուրծքը սաստիկ բարձրացաւ: Նա առաջ դրաւ իւր քայլը, չողեց նոր գերեզմանի մօտ, ծալեց ձեռքերը խաչաձև և որպէս արձանացած ուրուական, աչքերը դարձնելով դէպի վեր, դէպի տխուր լուսնի աղօթք էր կարգում լուսնի ճառագայթները դիպչելով նորա գեղեցիկ երեսին, նորան նմանեցնում էր սպիտակ մարմարոնից շինած արձանին . . .

Դադարեցրեց նա իւր աղօթքը, իջեցրեց իւր Հայնացքը ներքև և այժմ կարծես ուզում էր թափանձել խորը գերեզմանի մէջ: «Խաչատուր իմ սիրական, բացիր քո երեսը տեսնեմ, էլ, էլ այդ տխուր բանտից կամ ինձ էլ տար Հետո . . .» ասում էր օրիորդը և Հեկեկում: Հեկեկանքը նորան խեղտեց, նա այլ ևս չ'կարողացաւ շարունակել: Իւր վշտերը չ'փարատուեցան, նա գլուխը դրաւ գերեզմանի վերայ, ուր թաղուած էր Խաչատուրը և ընկաւ մի տեսակ թմրութեան մէջ:

Նրկինք վերայ փոքր առ փոքր Հաւաքում էին խիտ ամպեր, նորա շտապում էին լուսնի երեսը ծածկելու: Գիշերային լոյսը փոքր առ փոքր սկսվում էր խաւարի և թանձրանալ: Այն ժամանակ երբ օրիորդը Հեկեկում էր, գերեզմանատան մօտով անցնում էր մի մարդ, նա լսեց Հեկեկանքի ձայնը և կանգ առաւ, ուրախութեան ժպիտը փայլեց նորա խորամանկ երեսին: Մի փոքր լուսնուց չետոյ նա առաջ անցաւ դէպի գերեզմանատուն և տեսաւ Հեկեկոյ օրիորդին:

Այն ժամանակ երբ օրիորդը ընդմեջաւ թմրութեան մէջ, մարդը կամաց մօտեցաւ դուրսն և մի քանի քայլ Հեռու կանգնելով նայում էր օրիորդին: Նա մի քանի րոպէ մնաց այդ դուռթեան մէջ՝ ապա կամաց ձայնով խօսեց:

— Մարգարիտ:

Մարգարիտը չ'լսեց, նա գտանվում էր երազական դառնացանքների մէջ, այժմ իւր Խաչատուրի Հետ էր:

— Մարգարիտ, սիրուն աղջիկ, կրկին դուք մարդը:

Մարգարիտը սթափեցաւ այդ ձայնից և դարձաւ այն կողմը: Նա տեսաւ իւր ոտիւ թշնամուն, իւր ամենաատելի մարդուն՝ Մարգարին իւր մօտ կանգնած: Մարգարիտի ամբողջ մարմինը դող ընկաւ, նա ուղեցաւ փափշքով աղատուիլ Մարգարը այդ նկատից:

— Մի փախչիր, Մարգարիտ, ես քեզ վնաս չեմ տալ:

— Կորկը ինձանից, գոչեց օրիորդը կատաղած և վեր թռաւ տեղից:

— Սերբը ինձ, Մարգարիտ և մենք երջանիկ կ'լինենք: Ինչու դու այս գիշերին շրջում ես այստեղ, միթէ՞ կարծում ես քո Խաչատուրը գերեզմանից դուրս կ'գայ, չէ՞ սը՝ խալվում ես, նա մեռաւ, նա քնեց չաւիտեանական քնով դու էլ Խաչատուրին . . .

— Խաչատուրի անունը մի տալ քո պիղծ բերանով,

կտրեց Մարգարի խօսքը։ Մարգարիտը և մի քար վերցրեց գետնից։

— Խա... խա... խա... մի վայրենի ծիծաղ արձակեց Մարգարը։

— Խաչատուրի անունը չը տամ, խա... խա... խա... չէ մի վախիր, Հիմա իմ իշխանութեան տակն ես, դու և ես միայնակ ենք, քո Խաչատուրը չի կարող քեզ օգնութիւն Հառնել։

Մարգարը դիւական Հրճուանքով մօտեցաւ Մարգարիտին և ուզում էր գրկել նորան։ Մարգարիտը իւր ձեռքի քարը ձգեց դէպի Մարգարը, վերջինս թեքուելով քարը դիպաւ գետնին։

— Աստուած օգնիր ինձ, շէնչաց Մարգարիտը։

— Քո Աստուածը այժմ ուրիշ բանով է զբաղուած, նա քեզ չի կարող օգնել։

— Անօրէն մարդ։

— Անպիտան աղջիկ, դուք Մարգարը և առաջ անցաւ։ Օրիորդը տեսնելով այդ նոյնպէս կամեցաւ վախչել, բայց ուզէր մի քանի ոտիւն անելուց յետոյ Մարգարի զոհը իւր ձեռքին էր։ Նա բռնեց նորան, Հանեց իւր դաշոյնը և ուղղելով Մարգարիտի կուրծքին սպառնական ձայնով գոչեց։

— Մոռացիր քո անարգ Խաչատուրին՝ ապա թէ ոչ կը մեռնես։

Մարգարիտը չէր լսում դորան, նա աչքերը բարձրացրել էր առ ամենաբարձրեալն Աստուած և աղօթք էր կարդում։ Միայն նա շէնչաց «Տէր առ իմ Հոգին, Խաչատուր ես քեզ մօտ եմ»։

— Կամակոր աղջիկ... ասաց կոտաղած Մարգարը և դաշոյնի Հարուածը իջեցրեց օրիորդի կուրծքին։ Գաշոյնը փայլեց լուսնի լոյսով, մի թույլ «մի» լուռեցաւ և Մարգարիտի Հոգին սրացաւ վեր, դէպի դժգոյն լուսին, դէպի իւր Խաչատուրի գրկը... նա մեռաւ։

Մարգարը սոսկաց։

Սառը և խոշոր քրտնքի կաթիլները դուրս բխեցան նորա ճակատից։ Նա մնաց քարացած... յանկարծ մի ձայն լսուեցաւ «անօրէն և անգութ մարդ», այս ձայնը, այս խօսքերը աւելի սարսափացրին Մարգարին, կարծես թէ մեռելները տեսնելով դորա չարագործութիւնը անիծում էին դորան։ Նա անգիտակցաբար նայեց այն կողմը և տեսաւ մի սպիտակ ոտուկ որը կամաց կամաց մօտենում էր դորան... Աւրուականը դանդաղ քայլերով մօտենում էր դէպի Մարգարը խօսելով «մահ... մահ... մահ...»։ Մարգարը արձանի նման առանց շարժուելու կանգնած էր իւր տեղում նա իւր անշարժ աչքերը յառել էր դէպի ուրուականը։

— Խա... խա... խա... արձակեց մի վայրենի ծիծաղ Մարգարը։ Նորա երեակալութիւնը խառնուեցաւ և նորա վերայ երևեցան խենթութեան մի քանի նշաններ։

Աւրուականը արդէն մօտեցել էր, նա մեկնել էր իւր երկաթեայ ամուր ձեռքը դէպի Մարգարը։ Վերջինս կարծես սթափուեցաւ, նա սաստիկ աղաղակ բառնալով վաղեց գեղեմանատնից դուրս, ուրուականից Հալածուած...։

Այդ միջոցին լուսնեակը մտաւ թանձր և սև ամպի տակ և ամեն բան ծածկուեցաւ խորին մթութեան մէջ...։

2.

Աւրուականից Հալածուած Մարգարը Հեռանում էր կայծակի արագութեամբ գերեզմանատնից։ Բայց թէ ուր, նա ինքն չ'գիտէր։ Նա գնում էր, մի ներքին ոյժ, մի սոսկակալի ու սարսեցուցիչ զօրութիւն առաջ էր մղում նորան։

Բաւականի տարածութիւն առաջ էր անցել, քրտնքի խոշոր կաթիլներ թափւում էին նորա ճակատից, զանազան մտքեր խառնում էին նորա երեակալութիւնը։ Կանգ առաւ նա, վայրենական կերպիւ նայեց շուրջը։ Փանձր խաւարը պատել էր շուրջը, լուսնի մի թույլ նշոյլ միայն երևում էր մի ամպի տակից։ Ոչ մի ձայն չէր լսուում բացի առուակի ձայնի խոխոջումից։ Առաջ անցաւ մի քանի քայլ և յանկարծ զգաց իւր ոտքերի տակ թացութիւն, նա կանգ առաւ, նորա ոտքերի տակ անցնում էր մի վճիտ առուակ։

Ջրի զովութիւնը նորան զգաստացրեց և նա ուշքի եկաւ, դուրս եկաւ առուակից և նստաւ նորա ափը։ «Այդ եմ ես» Հարցնում էր ինքն իրան։ Նա բոլորովին մոռացել էր մի ժամ առաջ կատարուած իրողութիւնը։ Նորա մտքից առ այժմ անցել էր ուրուականի սպառնական խօսքերը և նորա խճուղի ու սարսեցուցիչ տեսքը։

Գիշերային խաւարը աւելի թանձրանում էր, երկինքը աւելի մռայլում էր։ Հեռու Հորիզոնի վերայ երեմն, երեմն նշմարվում էր կայծակի փայլիւնը, նա կարծես առաջ էր գալի դէպի Փ... գիւղը։

Յանկարծ լսուեցաւ որոտման խուլ զղրգիւն։ Այդ դղրգիւնը չը լսեց Մարգարը։ Նա դեռ գտնվում էր երազական զառանցանքների մէջ։ Կայծակի փայլման Հետ որոտման զղրգոյնը կրկնուեցաւ աւելի ուժգին...։ Մարգարը դողաց, նա նայեց այն կողմը՝ իւր առաջ և տեսաւ կրկին իրան Հալածող ուրուականին։ Նորա առաջ կրկին երևան եկաւ իւր ձեռքով կատարուած եղեռնագործութիւնը։ Աւրուականը մօտենում էր։

Նա կարծես իւր Հրացայտ աչքերով կամենում էր Հալել Մարգարին։ «Մահ քեզ... մահ...» կրկին խօսեց ուրուականը։

Մարգարը չը լսեց նորա վերջին խօսքերը, նա կրկին մեծ արագութեամբ գնում էր դէպի յետ՝ որտեղից եկել էր։ Բայց նա այդ չէր տեսնում ու չէր գուշակում։

Փայլակը փայլատեսիլում էր։ Նա երեմն իւր վայրկենական լոյսով լուսաւորում էր մութ ու խաւար երկիրը։

Անցաւ մի փոքր ժամանակ, Մարգարի ոյժը սպառեցաւ և դիպչելով մի քարին ընկաւ գետնին։ Նա դարձրեց իւր երեսը յետ։ Աւրուականը կրկին Հետևում էր դորան։ Մարգարը ուղեցաւ վեր կենալ և փախչել, բայց ոյժ չունէր։ Նորա բոլոր ոյժը փախչելու ի դուր անցան և կարծես սպառւում էր նա իւր դահլիճին։

Փայլակը կրկին փայլեց...։

Մարգարը նայեց շուրջը և փայլակի վայրկենական լոյսի միջնորդութեամբ, տեսաւ որ ինքը գտնվում է գերեզմանատանը։ Նա աւելի ոտսկաց։ Նա տեսաւ իրանից մի փոքր Հեռու մի սպանուած մարմին։ Այդ մարմինը Մարգարիտին էր։ Մարգարի երեակալութիւնը կրկին խառնուեց։ Բայց ահա և Խաչատուրը միւս կողմից իւր թառամեալ աչքերն է ուղղել դորա վերայ։ Նոքա ներկայանում էին Մարգարի խանգարուած երեակալութեան մէջ։ Իւր կատարած ոճիրները կենդանի կերպիւ ներկայացնում էին իւր առաջ։ Մարգարը վեր թռաւ տեղից, կրկին նստեց։ Նա ձեռքերը մեկնեց դէպի իւր զոհերը և բարձր ձայնով մի քրքիւ արձակեց։

Մարգարը խելագարուեցաւ։ Նորա շնչառութիւնը ծանրացել էր, նորա աչքերը վառվում էին կրակի պէս և կատաղի էին որպէս բորենու վայրենի աչքեր...։

Յանկարծ փայլակը փայլատակեց, նա օձաձև անցաւ Համարեա երկնականարի քառորդ մասը, որին Հետևեց որոտման սոսկալի զղրգիւնը։ Այդ զղրգիւնից երկրի սառաւ...

Նեցաւ: Մի փայլակ ևս Հետեւեց դորան և լուսաւորեց գե-
րեզմանատունը: Այդ տեղ մէկ կողմը ընկած էր մի սպա-
նուած մարմին գեղեցիկ օրհորդի, իսկ միւս կողմը նորանից
մի փոքր Հեռու մի սեւացած դիակ: Այդ դիակը Մարգարինն
էր: Նախախնամութիւնը պատժեց չարագործին կայծակով:
Նա կայծակնաՀար եղաւ:

Այդ փայլակից յետոյ կրկին ամեն բան մթնեց, կրկին
խորին թանձրութեան մէջ մտաւ ամեն բան . . .

Միայն որոտմունքը և կայծակը մի քանի անգամ ու-
րոտալով ու փայլելով անցան Մարգարի սեւացած դիակի
վրայով և անչալտացան անսահման եթերի մէջ . . .

1883 թ. Շամախի

Բաժ. Այլադէան

ՕՅԻՆԲԱԶՈՒԹԻՒՆ

(Հաղար և մի գիշերուայ առականերից թարգմանութիւն)

(Սկիզբը տես «Մեղու Հայաստանի» № 56 և, «Արծաղանք» № 23 և 26)

Հատոր I: Գիրք Ա: Մասն ա: Օր երկրորդ

Գ Լ ու խ գ. Չաղալ (Ճագար) Գիւրին:

« Երբեմն կենդանիքն են մարդկանց նման,
« երբեմն էլ մարդիկն են կենդանեաց նման:
« Կտեսնես որ մէկը կատարեալ խորամանկ
« աղուէս է, միւսը . . . »

Ք ա ղ ք ց ու մ ծ պ ա ս ի Փէլիէտօնից,
'ի «Մեղու Հայաստանի»

Արշալոյսը նոր էր բացուում և Արեւելքի կողմից կասկե
թէ զգալի կերպիւ չառաջ էր գալին լոյսը գիշերուայ խա-
ւարը Հալածելու համար: Օդը զով էր և այն աստիճանի
փայփայող մեղմութիւն էր բովանդակում իւր մէջ, որ ամ-
բողջ տիեզերքը, մոռացման տուած իւր կենսական Հոգիները,
խորասուզուել էր քաղցր քնի մէջ: Միմիայն մի փոքրիկ կեն-
դանի, զգուշ քայլերով և «շըջանկաւ» Հայեցողութեամբ,
կամաց կամաց մօտենում էր այն աղբափոխին, ուր երբեմն
սովոր էր գտնել իւր բարեկամ պոչը կտրած ծեր աղուէսին:
Պ ա չ ա ղ ա լ (Ճ ա գ ա ը) Գ ի ւ ը ի ն էր: Ո՛վ չէ՛ ճանաչում
դորան: Համեստագոյնն ի համեստագոյնից, չքմեղն և չաճախ
նաւ «չքմեղնի», ծառայն Ալլահի և «ձեր խոնար ծառայն»,
ոտաց փոշիդ և «չնչին մըջմիդ» առերես՝ աշակերտած էր
էրզրումցի վարժապետից «Լ ի ն ի Լ խ ո ը ա մ ա ն ի ք ա ն
զ օ ձ և ա ն մ ե ղ ք ա ն զ ա ղ ա ւ ն ի»: Առածիս ա-
ռաջի կտորին ճշտութեամբ էր նա Հետեւում, երկրորդին
աշխատում էր առերես նմանել: Նա գեղեցիկ Հնարք ունէր
երբէք թակարդը չը ընկնելու: Նորա պոչը ծեր աղուէսի
պոչի պէս բոլոր ու լերկ չէր, այլ այնքան մազոտ էր, որ
երբ բարձրացնում էր փնջանման պոչը, սա դառնում էր
մի առաքատ: Այնուհետեւ չաղալ Գիւրին իսկոյն իմանում
էր թէ որ կողմն է փչում քամին, համեմատ նորան և ըն-
թանում էր ու ամեն տեղ առերես պարզ երես լինում:
Կեանքը սովորեցել էր նորան քամու ընթացքին գնալու:
Որբիկ ծնեց նա և Հոգեւորդի մեծացաւ: Հոգեւով աշխարհ
եկաւ, բայց Հոգին էլ նուրեց քամու ընթացքին: Երբ մի

օր գալը պատրաստ էր պատանել ծեր աղուէսին՝ չաղալ
Գիւրին գալի կողմն էր. երբ յետոյ շուները փախցրին գալին
—չաղալը անցաւ աղուէսի կողմը: Բայց իսկապէս նա ա-
մէնքի կողմն էր. նա ամենքին լուր կուտար, բայց շատ
ծածկաբար. նա ամէն բան գիտէր, բայց չքմեղն տեղն եկած
տեղը՝ խորհրդաւոր կերպիւ դունչը կը երկարացնէր, պոռչ-
ները կը սրէր թէ «Հոգուս լինչ մեղք անեմ, Հոգի ունիմ
տալու, ոչինչ չը գիտեմ»: Զգուշ էր նա թէ ուտելում, թէ
խմելում՝ և ամեն տեղ, ամեն գործում «չքմեղ էր»: Գալին
գառն էր հարկաւոր—նա Հեռուից կը ցոյց տար, թէ այս
ինչ ձորում ոչխար է արածում, աղուէսը Հաւաճագի ետեւից
էր ընկած—նա կտանէր, կը կանգնացնէր Հաւաճագի գլխին:
Ինքը անմեղ էր՝ ոչ գալի, ոչ աղուէսի նպատակը գիտէր,
բայց իրանն էլ չէր մոռանում: Շատ մամոնայասէր էր
անիրմը . . . :

Հաղիւ. թէ չաղալ Գիւրին մտաւ աղբափոխի նեղ փողոցը,
որ չանկարծ լսեց—«ի՛ր ստ, ի՛ր ստ»: Զգուշ կենդանին կանգ
առաւ, չուեց աչքերը, լարեց ականջները և բարձրացրեց
պոչը՝ իմանալու, թէ սրտեղից է քամին, բայց շուտով Հան-
գատացաւ: Նա իսկոյն իմացաւ, որ իւր երեւալու պատճա-
ռաւ՝ վախեցած կատուաճագը վեր է թռել տեղիցը ու
«ի՛ր ստ, ի՛ր ստ» ասող տէրտէրականօջը անհանգիստ արել:
Այսպիսի դէպքերը նորա փոյթը չէին: Նա առաջ գնաց դէ-
պի աղբափոսը ու զգուշութեամբ բարձրացաւ դէպի ծեր
աղուէսի պառկած տեղը:

Ի՛նչ զարմանք. մինչ արշալոյսին ծեր աղուէսը միշտ
արթուն էր լինում, այս անգամ նա էլ խորը քնի մէջ
ընկղմուած էր:

Աղբափոսի ծայրին բարձրանում էր մի շինութիւն, որ
ըստ ձևի և նմանութեան Նոյեան տապանի՝ բաժանուած
էր կարգերի և սենեակների՝ տեսակ տեսակ ոչ զոյգ կենդա-
նեաց համար: Միջնայարկի սենեակներից մէկում պոչը ժո-
ղոված պառկել էր ծեր—աղուէսը: Նա խորը քնի մէջն էր:
Նա տարածել էր ձախ թաթը ու վրան դրել իւր գլուխը,
նորա դունչը դուրս էր ցցուած, կասես հաւի քարձիկ որոնե-
լու համար, բայց բերանը բաց էր:—Ամէն անգամ շունչ քա-
շելիս՝ նորա կապուտցած շրթունքները ուռչում էին, խա-
ղում և նորից իջնում «ի՛ր սէ, օյ, ս ու լ, փ ու լ Հ» ձայն
արձակելով, ճիշտ այն տեսակ, ինչպէս շագնաթ մեքենան
գործելուց դադարելու միջոցին: Ծանր և «ի խորոց սրտէ» էր
այդ շնչառութիւնը: Նորա նիհար կողքի սուրբները ամէն
«օյ, ս ու լ,» ձայն արձակելիս բարձրանում էին և ուռցնում
կուրծքը ու ամէն «ի՛ր սէ» անելիս արագութեամբ իջնում և
կասեւ թէ մարում միջի եղած կրակը:

Այս գրութեան մէջ էր ծեր—աղուէսը, երբ որ տապա-
նի պատուհանից ներս տարաւ ըրթոտ դունչը չաղալ Գիւրին,
Հոտոտաց, Հաւաստի տեղեկացաւ որ աղուէսիկը խորը քնած
է, ամենայն զգուշութեամբ յետ դուրս քաշեց դունչը և իւ
թաթերի ծայրերի վրայ դադատագողի վար իջաւ տապա-
նից դուրս եկաւ աղբափոսի նեղ փողոցը: Այստեղ բարձ-
րացրեց պոչը, առաքատ շինեց ու տեսաւ, որ այդ առա-
քատին քամին գեւ ուղղումէ դէպի Հինաւուրց Մէգրէսէն:
Չաղալ Գիւրին իւր սովորութեամբ Հնազանդեցաւ քամու ըն-
թացքին. արագութեամբ անցաւ տէրտէրականօջ կատուաճա-
գին «ի՛ր ստ» արած տեղիցը ու գնաց Մէգրէսէն. . .

Եւ եղև առաւօտ, և եղև երեկոյ և եղև օր երկրորդ:

(Շատ շատ կ'շարունակուի)

Քաջբերանի Ալախովի:

Աղաքահանային Արշալույս: Փրանսիական լրագրիներն անելով, աշխարհիս լուսավորող ազատութեան Հոկտեմբերի արձանի շինելը մօտենում է իւր վախճանին: Ինչպէս յայտնի է, այս արձանը պէտք է ընծայուի Հիւսիսային—Ամերիկայի—Միացեալ Նահանգներին Փրանսիական ազգի կողմից: Շուտով արձանի բունը պատրաստ կը լինի, այն ժամանակ կը կայցեն գլուխը, որ դրուած էր 1878 թուի աշխարհահաւաքում: Նիւ—Եօրք ուղարկելուց առաջ, Բարտոլոմէի այս գործը Հանգէս կը բերուի Մօնսուրի պարտիզում: Արձանի նախապատրաստական աշխատանքները ամեն օր կարելի է տեսնել Գաթէի և Գօտլէի մօտ, 25, Շաղել փողոցում, Փարիզի մօտ, Բատիլիօն—Մօնսօ Հովտում: Արձանի ներքը այնպէս լոյս է, ինչպէս սենեկում. լոյսը ծնունդ է բազմաթիւ ծակոտիքի միջով, որոնք շինուած են արձանի պատերում, դոցա առ ժամանակ ամրացնում են դամբրով, որոնց միջոցով արձանի զանազան մասերը միանում են իրար Հետ: Այս բոլոր գամները Նիւ—Եօրքում կը փոխարինուին կատարելագործուած մեխերով, որոնք այնպէս սերտ կը ծածկեն բոլոր ծակոտիքները, որ արձանը կերևայ իբրև մի անգամից ձուլուած:

Քարոզչի Կարծիքը մօտաւոր:—Ամերիկական լրագրիները հաղորդում են, որ նորերում Պրիմուտում (Մասաչուսէտսի Նահանգում) Ամերիկայի նշանաւոր քարոզիչ գերապատիւ Բիչերը քարոզ խօսեց: Ուշագիւր ունկնդիրներն շարքում է մեջն աչլոց, ներկայ էր նաև չինացի նոր Հիւսիսային Օու—Իւնգ, իւր քարտուղար Չանգ—Տէնգի Հետ: Քարոզչի ճառի նշանաւոր մասը նուիրուած էր պարբերական մամուլի գովասանութեանը, որին Բիչերը մինչև աստուածութեանն էր հասցնում: «Լրագրիները, — ասաց նա, — աստուածային են. բայց շատ անգամ նոցա էլ նոյն է պատահում, ինչ որ ուրիշ շատ մեծ Հիմնարկութիւններին: Նոքա չեն կրում իրանց վերայ աստուածային ծագումն ունենալու նշանը:

Եթէ լրագրիների հրատարակութիւնը վերջանաւ կամ դադարէր, հրատարակութիւնը հազար տարով յետ կը գնար: Քոյ լրագրիների ընթերցողները չը մոռանան այս. եթէ նոքա չեն կամենում այգպիտի աշխարհակ քաջ անել դէպի յետադիմութիւն, նոքա ջերմեռանդութեամբ պիտի ծառայեն այն աստուածիկին, որը ամեն օր այցելում է նոցա լրագրիների ձեռքը:

Պ. Ն. Տէր-Ղևոնդեանը խնդրում է մեզ յայտնել, որ իւր ռեբրականութեան տարերքի՝ երկրորդ մասը արդէն տպագրութեան է յանձնել և մինչև սեպտեմբերի առաջին օրերը պատրաստ կը լինի:

ԸՆԴՀ. ՈՒՍ. ԺՈՂՈՎԻ Կ. ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԿՈՂՄԻՑ

ՄՈՒՏԻՔ

(շարունակութիւն)

III Ղարաբաղու թեմ

1 Խաչենի և Զրաբերդի գիւղերից՝

ա) Խորուզու գիւղի եկեղ. արդիւնքից . . . 5 ռ —

բ) Սարաւ 5 " —

գ) Մարալեան 5 " —

դ) Վարունգենաթաղ	5 " —
ե) Մարաղայ	5 " —
զ) Թրեշեցիք	5 " —
է) Նորէն	5 " —
ը) Ներքին շէն	5 " —
թ) Վերին շէն	5 " —
ժ) Էրեջ	5 " —
ժա) Մանուշեցիք	5 " —
ժբ) Խաչուլաղ	5 " —
ժգ) Պարեցիք	5 " —
ժդ) Դահլու	5 " —
ժե) Վերին Զալու	5 " —
ժզ) Ներքին Զալու	5 " —
ժէ) Կուսապատ	5 " —

(Կը շարունակուի)

Խմբագիր—Հրատարակիչ ԱՔԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿԻՑ ԴՈՒՐՍ ԵԿԱԻ

ՄԱՅԻՆԻ ԼԵՋՈՒԻ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՏԱՐԵՐԲԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԸ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՆՑ ՆԻԿ. ՏԵՐ-ՂԵՆԻՆԻՍԵԱՆՑ

Գինն է 30 կ. գումարով գնողները
20% զիջումն են ստանում:

Վաճառվում է բացառապէս «Կենդ. Գրով»

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ՔԵՆԴԵՍ ՕՋԱԽ

ԿՕՄԵԴԻԱ ԵՐԵՔ ԱՐԱՐՈՒԱԾՈՎ

ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Գ. ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆՑԻ

Գինն է 50 կոպէկ.

Վաճառվում է Կենտրոնական և Կովկասեան

գրավաճառանոցներում:

ՅԱՌԱՋԻԿԱՅ 1883/84 թ. (ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

„ՎԱՐԺԱՐԱՆ“

Մանկավարժական ամսագիրը կը հրատարակուի նոյն դիրքով, նոյն ուղղութեամբ, նոյն ծրագրով և նոյն աշխատակիցների գործակցութեամբ:

Ա մ ս ա գ ր ւ ծ ը ա գ ր ւ ը

ա. Ազգիս Վեհափառ Հայրապետի և թեմական վերատեսուչների կարգադրութիւններն ազգային ուսումնարանների վերաբերութեամբ:

բ. ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ—յօդուածներ մանկավարժական բովանդակութեամբ:

գ. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ—յօդուածներ ազգային պատմութեան, աշխարհագրութեան, գրականութեան, տոհմագրութեան և լեզուի վերաբերութեամբ:

դ. ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ—քննական յօդուածներ դասագրքերի և մանկական ընթերցանութեան գրքերի:

ե. ԱՅԼ ՆԻ ԱՅԼՔ—զանազան տեղեկութիւններ ուսումնարանական կեանքից:

զ. ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ—վէպեր, զրոյցներ և այլն, մանկական ընթերցանութեան համար:

է. Հանելուկներ, խնդիրներ և խաղեր մանկանց համար:

ը. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Բաժանորդների թիւը աւելանալուն պէս, ամսագրի շրջանը կընդլայնենք:

Տարեկան բաժանորդագինն է 5 ռուբլի Կոնստանտնուպոլիսի խմբագրութիւնս ի նկատի առնելով ուսուցիչների և առ հասարակ ազգային պաշտօնեաների մեծ մասի նիւթական անապահով դրութիւնը, և դոցա գործը դիւրացնելու համար որոշել է, որ նոքա ստորագրուելիս մինչև Օգոստոսի 15-ը վճարեն 2 ռուբլի. նոյեմբերին 2 ը. և Փետրուարին 1 ը.

Տարին սկսվում է Օգոստոսին և վերջանում Մայիսին, տարին հրատարակելով տասը տետրակ:

Թիֆլիզում ստորագրուել կարելի է Խմբագրատանը (Երևանեան Հրապարակ, ռուսաց սեմինարիայի հանգէպ, տուն № 20 Միրիմանեանցի) և պ. Եփրեմ Ծատուրեանի լամպային մագազինում: Օտարաքաղաքացիք դիմում են այս հասցեով՝ Въ Тифлисъ, Въ Редакцію педагогического журнала „Варжаранъ“. Эриванская площадь, противъ русской Семинаріи, № 20 домъ Мириманова Իսկ արտասահմանից՝ Tiflis (Caucase), Rédaction du journal pédagogique „Yarjaran“.

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ:

Դուրս եկաւ Մօսկվայում մամուլի տակից Հայոց Օրբէլեանց իշխանների պատմութիւնը ռուսաց լեզուաւ այս վերնագրով Исторія князей Орбелянъ. գինն է 1 ռուբլի. ծախվում է Թիֆլիզի Կենդրոնական գրավաճառանոցում և հեղինակի մօտ, որի հասցէն այս է. Москва, Лазаревскій Институтъ Христофору Ив. Иоаннесову.

3—1

ԹԻՖԼԻՋԻ ՀԱՅՏԵՐԷՆ ԳՐԳԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Հրատարակութեամբ լոյս տեսաւ և վաճառվում է Թիֆլիզի Հայ-գրավաճառների մօտ ընտիր մատենագիրք:

ԱՐԱՐԺԱՆԻԵՂՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

524 երեսից բաղկացած: Գինն է 1 ռուբլի: Օտարաքաղաքացիք կարող են դիմել նաև Վարչութեանս գրասենեակը այս հասցեով՝ Въ Правленіе Тифлискаго Общества Изданія Армянскихъ книгъ. Фрейлинская улица, домъ С. Корганова, № 4:

ԾՈՅԻ ԵՐԳԱՐԱՆ

ԺՈՂՈՎԵՑ Կ. ՏԵՐ-ԴԱԻԹԵԱՆՑ

Ի լոյս ընծայեց

ՏՊԱՐԱՆԱՏԵՐ Յ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑ

Գինն է 40 կ.:

Վաճառվում է «Կենտրոնական Գրավաճառանոցում» և միւս գրածախների մօտ:

Дозв. Ценз. Тифлисъ, 9 Іюля 1883 г.

Типографія И. Мартиросіанца.